

Міністерство освіти і науки України
Національний університет “Києво-Могилянська академія”

Факультет гуманітарних наук

Кафедра історії

Кваліфікаційна робота

Освітній рівень – бакалавр

на тему:

**«Київська ділова еліта та її дозвілля
(кінець XIX - поч. XX ст.)»**

Виконала: студентка 4-го року навчання
Спеціальності: 032 «Історія та археологія»
Освітньої програми: «Історія та археологія»

Остапенко Владислава Сергіївна

Науковий керівник: Шандра В. С.,
доктор історичних наук, професор

Рецензент:

Кваліфікаційна робота захищена
з оцінкою _____

Секретар ЕК _____

“ _____ ” _____ 2024 р.

Київ – 2024

Декларація академічної доброчесності

Студентки НаУКМА

Я, Остапенко Владислава Сергіївна, студентка 4 року навчання факультету гуманітарних наук, спеціальності 032 «Історія та археологія», адреса електронної пошти: vladyslava.ostapenko@ukma.edu.ua підтверджую, що написана мною кваліфікаційна робота на тему «Київська ділова еліта та її дозвілля (кінець ХІХ - поч. ХХ ст)» відповідає вимогам академічної доброчесності та не містить порушень, передбачених 3.1.1–3.1.6 Положення про академічну доброчесність здобувачів НаУКМА від 07.03.2018 року, зі змістом якого ознайомлена;

- підтверджую, що надана мною електронна версія роботи є остаточною та готовою до перевірки;
- згодна на перевірку моєї роботи на відповідність критеріям академічної доброчесності, у будь-який спосіб, у тому числі порівняння змісту роботи та формування звіту подібності за допомогою електронної системи Unicheck;
- даю згоду на архівування моєї роботи в репозиторіях та базах даних університету для порівняння цієї та майбутніх робіт.

Підпис студентки

Остапенко В. С.

Анотація

кваліфікаційної роботи

Тема: «Київська ділова еліта та її дозвілля (кінець XIX- поч. XX ст.)»

Автор: студентка 4-го р. н. бакалаврського рівня вищої освіти, спеціальності 032 «Історія».

Науковий керівник: Шандра Валентина Степанівна, доктор історичних наук, професор.

Захищена: Захищена: " ____ " _____ 2024 р.

Короткий зміст роботи:

Ця дипломна робота присвячена дослідженню умов формування та становленню ділової еліти, як провідної верстви Києва наприкінці XIX - початку XX століття, а також визначенню її соціальної конфігурації, котра суттєво впливала на організацію та проведення нею власного дозвілля.

У роботі розглядаються основні чинники, які сприяли появі ділової еліти, зокрема: модернізація промислового виробництва та торгівлі, формування фінансової інфраструктури. Дослідження соціальної конфігурації та структури ділової еліти дає зрозуміти її походження та роль у формуванні економічного, соціального та культурно ландшафтів міста. Аналіз організації дозвілля ділової еліти показує, як використовувались традиційні та нові форми відпочинку для відновлення власних фізичних сил і розумових здібностей, для задоволення інтелектуальних та культурних запитів.

У висновках роботи узагальнено основні результати дослідження, підкреслено значущість ділової еліти для урбанізаційного зростання міста, його економічного, соціального та культурного потенціалу кінця XIX - початку XX століття. Авторка прагнула відтворити маловідомі та невідомі сторінки з життя київської ділової еліти та її внеску у формування тогочасного обличчя міста.

ЗМІСТ

Вступ	5
Розділ 1. Чинники зростання підприємливої діяльності у місті	10
1.1. Збільшення кількості підприємств, їх видова і виробнича палітра.....	10
1.2. Кредитно-фінансові установи.....	16
1.3. Піднесення торгівлі.....	2
Розділ 2. Соціальна конфігурація ділової еліти	25
2.1. Підприємці, банкіри, купці.....	25
2.2. Прикажчики і конторські службовці.....	29
Розділ 3. Дозвілля ділової еліти як вимір її професійно культурних запитів	34
3.1. Клуби за інтересами та спортивні заняття.....	34
3.2. Участь в громадських об'єднаннях та благодійність.....	39
3.3. Задоволення художньо-естетичних смаків.....	45
Висновки	54
Список використаних джерел та літератури	56

ВСТУП

Актуальність

Київська ділова еліта в кінці XIX - на початку XX століття формується як новий соціальний прошарок, який бере активну участь в управлінні містом, забезпечує його розвиток, сприяє вдосконаленню його культурного простору. В епоху модернізації саме вона задає темпи індустріалізації і урбанізації, налагоджує новочасне виробництво, розбудовує місто, його інфраструктуру та вдосконалює соціально-економічні перетворення. Дослідження мотивацій, походження та наслідків її активної діяльності сприяє розумінню епохи. За кілька десятиліть ділова еліта надала Києву модерного вигляду, одного з найрозвинутіших міст Європи. Її дослідження є актуальним з декількох причин.

Першою є з'ясування і на сьогодні важливого питання про стимули розвитку міста, прагнення еліти і її можливість використати природні і демографічні ресурси для реалізації потреб власного збагачення через підприємливу діяльність. Важливими видаються і питання формування нею фабричної і заводської мережі, здатної забезпечити власною продукцією як містян, так й інші соціальні верстви, а також наданні місць праці для чисельного ще вчорашнього селянства. Віддавання багато часу, сил, знань і можливостей налагодженню виробництва, прибуткової торгівлі, логістики потребувало відповідного відпочинку, відновлення сил і здоров'я. Для цього вона використовувала як старі форми відпочинку, так і продукувала нові. Ділова еліта фінансувала становлення міської інфраструктури та її культурної складової. У такий спосіб підприємці, купці, торговці, банкіри та інші службовці творили їх для себе і для широкого загалу.

Ця сторінка історії Києва все ще не повністю досліджена, що спричинило прагнення безпосередньо звернутися до неї, щоб збагатити її новими фактами та зрозуміти, які з видів дозвілля приносили бажаний результат, а які вважалися сучасниками шкідливими і небезпечними для

бізнесу. Серед перших творення спортивної культури, клубів за інтересами, благодійних ініціатив та різноманітних закладів для задоволення художньо-естетичних потреб містян. Серед інших – картярство, нездорове вживання алкоголю тощо.

Загалом дослідження нового прошарку ділової еліти є важливим не тільки для розуміння історичного контексту міста, а й для усвідомлення чинників, на яких базувалося його соціальне, економічне становлення та культурне піднесення у другій половині XIX століття та яке досягло свого найвищого результату в його кінці та на початку XX століття.

Метою дипломної роботи є бажання з'ясувати як поставала ділова еліта Києва та як вона проводила власне дозвілля аби задовольнити свої фізичні, інтелектуальні та культурні потреби.

Об'єктом дослідження є: частина міського соціуму - київська ділова еліта кінця XIX - початку XX століття

Предметом дослідження є: діяльність ділової еліти Києва, її походження, соціальна конфігурація та організація власного дозвілля на стику XIX - XX століття.

Завдання дипломної роботи: підпорядковані поставленій меті. Ними передбачено:

1. Дослідити чинники, що сприяли формуванню та становленню ділової еліти Києва кінця XIX - початку XX століття.
2. Визначити склад та соціальну конфігурацію ділової еліти міста.
3. Дослідити організацію, форми і види дозвілля ділової еліти.

Хронологічні рамки: визначаються стиком століть XIX - початку XX ст, коли ділова еліта досягла суттєвих економічних успіхів та змогла дозволити собі найрізноманітніші види дозвілля.

Територіальні рамки роботи охоплюють місто Київ та його околиці.

Методологічну основу роботи становлять принципи історизму, системності, антропологізації та міждисциплінарності. Відповідно до них ділова еліта, як міський соціум, з'ясовується як цілісна структура з власними потребами і бажаннями. Ключовими термінами для нашої роботи стали: «ділова еліта» та «дозвілля».

Ділова еліта, як термін, в історіографії згадується досить рідко, зазвичай у працях розглядаються окремі її верстви: купці, підприємці, банкіри, прикажчики тощо. А. Боженко¹ спирається на опис еліт, запропонований тріадою соціологів – Вільфредо Парето, Гаetano Моска та Роберт Міхельс. Вони визначили еліту, як групу людей, яка завдяки своїм якостям досягла результатів та концентрує у своїх руках максимальну кількість ресурсів і керує суспільством. Тобто, еліта – це соціальний прошарок, що має владу та ресурси, котрі перебувають у її власності.² Більш детально до терміну, саме «ділової еліти», підійшов історик М.Ф. Махлай.³ Ним досліджені методики виявлення ділової еліти за її ознаками, де першою ознакою, виділеною американськими дослідниками, є розмір капіталів та соціокультурного розвитку, вітчизняною історіографією: фінансування підприємства, причетність до преси, участь в громадських організаціях, членство в представницьких організаціях.

В рамках цього дослідження ділова еліта визначається як *прошарок населення, що мав значний вплив на економічний, соціальний та культурний розвиток міста, за рахунок підприємницької та громадської діяльності.*

¹ За: Боженко А. Купецтво vs дворянство: еліта м. Харкова у другій половині XIX ст. – на початку XX ст. / А. Боженко // Місто: історія, культура, суспільство. Е-журнал урбаністичних студій. - 2017. - № 2. - С. 39

² Там само. С. 39

³ Махлай, М.Ф. Деловая элита России второй половины XIX – начала XX вв.: о критериях отбора и этническом составе. Вестник Удмуртского университета. История, №7, 2007. – С. 85–98.

Щодо терміну «дозвілля», то британський історик Пітер Берк, переконаний, що до початку індустріалізації, коли ще не існувало чіткого розмежування між працею та відпочинком, таке поняття, як «дозвілля», краще описувати як «святкову культуру». Його не підтримує колега Хоан Мерфані, так як вважає, що «дозвілля» не було винайдене в цей час, а існувало і до індустріалізації, але було згодом модернізоване. Луїза Мак Рейнольдс дотримується думки про «дозвілля», як комерційну структуру, яка була особлива для часу модерності і націлена на масове виробництво та споживання.⁴ Тому, ми можемо виокремити, що *«дозвілля» – це вільний час від професійної діяльності та обов'язків, що був призначений для відпочинку, розваг, саморозвитку та соціальній взаємодії у вигляді благодійності.*

Історіографію дослідження становить контекстуальна література, а саме праці М. Рибаківа, В. Ковалинського, О. Анісімова, А. Макарова, котрі присвячені історії Києва кінця ХІХ - початку ХХ століття та висвітлюють різні аспекти життя міста, зокрема дозвілля його мешканців. Для дослідження були залучені праці О.М. Доніка, завдяки яким висвітлюється соціальна конфігурація ділової еліти, у тому числі купецтва, на зламі століть. Використана праця Р. Лінднера⁵ є комплексним дослідженням підприємців, як нового сформованого прошарку міської спільноти у південних губерніях Російської імперії. Автором показані форми соціальної інтеграції підприємців в міському світі, їх приватна справа, повсякдення та форми публічного життя. Важливою частиною дослідження є також праця С.З. Мошенського, яка висвітлює Київ, як фінансовий центр в період індустріальної епохи. Праця важлива для розуміння становлення ділової еліти в Києві у контексті модернізації фінансової системи, її розвитку та впливу на загальний розвиток

⁴ За: Боженко А. Живучи в модерному місті: Київ кінця ХІХ - кінця ХХ століть / Упор. О. Бетлій, К. Діса, О. Мартинюк. - Київ: АУХ І АІТЕРА, 2016. - 116 с.

⁵ Лінднер Р. Підприємці і місто в Україні, 1860–1914 рр. (Індустріалізація і соціальна комунікація на Півдні Російської імперії) / За ред. О.М. Доніка. – Київ–Донецьк: «Ніка», 2008. – С. 82

економіки та на вигляд міста. Для висвітлення ділової еліти у розрізі торговельної системи використані праці І.Г та О.Г Гуржій⁶, а також праця Б. Кругляка⁷ що висвітлюють підприємливе купецтво в суспільно-політичних та економічних умовах, зокрема в період індустріалізації.

Джерельна база дослідження. Зважаючи на все ще обмежений розгляд дослідження проблеми українською історіографією, значна частина фактичного була почерпнута з опублікованих джерел, а саме з опублікованих спогадів місцевих мешканців, які проживали в Києві у визначений період і описували різні аспекти життя міста та його мешканців, в тому числі ділової еліти. Мною були використані спогади Сергія Ярона⁸, київського журналіста та адвоката, що висвітлював життя киян. Також були опрацьовані спогади О.В. Паталєєва⁹, купця першої гільдії, який висвітлював здебільшого міське життя та особливості дозвілля вихідців з його середовища; спогади державного діяча С.Ю. Вітте¹⁰, а саме ту їхню частину, що припадала на період проходження служби у Києві. Він у 1880-1889 роках був керівником Південно-Західної залізниці. Для висвітлення реалій зазначеної доби у дослідженні були використані статті газети «Киевлянин»¹¹. Також використано путівник Федора Ернста «Київ провідник»¹², довідкова книга для прикажчиків¹³, довідкове видання про Південно-Західний край¹⁴ та алфавітний довідник Аркадія

⁶ Гуржій І. О., Гуржій О. І. Купецтво Києва та Київщини XVII–XIX ст. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. - С. 284

⁷ Кругляк Б. А. Торговельна буржуазія в Україні (60-ті роки XIX ст. – 1914 р.) / Кругляк Б. А. // Український історичний журнал. - 1994. - № 6. - С. 75

⁸ Ярон С.Г.Київ у 80-х роках. Спогади старожила - К.: Варто., 2017–560 с.

⁹ Паталєєв О. В. Старий Київ: Зі спогадів Старого Грішника / упор., вст. ст., прим., добір іл. О. М. Друг. - Вид: 2-ге, випр. - К.: Либідь, 2013. – 432 с.

¹⁰ С. Ю. Витте Воспоминания, т. 1, С. 136-183

¹¹ Киевлянин : лит. и полит. г-та Юго-Запад. края. - Киев, 1864

¹² Київ: Провідник / за ред. Ф. Ернста; передм. С. Білокінь. - 2-ге вид., стер. - Харків: Видавець Олександр Савчук, 2022.– С. 91

¹³ Абоимов, Д. В. Приказчик и купец: Справочная книга для приказчиков и их хозяев, заключающая в себе необходимые для них сведения. Самара: Типография Н. А. Жданова, 1895. – С. 117

¹⁴ Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Волынской, Подольской губерниям / М. В. Довнар-Запольский. – Київ, 1913.

Третьякова¹⁵, який надав відомості про 4400 купців, чия діяльність припадала на кінець ХІХ- початку ХХ століття, що дозволив удостовіритись в правильності багатьох свідчень. Були залучені і твори художньо публіцистичної літератури.

Структура роботи обумовлена метою та поставленими завданнями і складається з трьох розділів. В першому розділі мова йде про чинники зростання підприємливої діяльності в Києві. Другий розділ зосереджений на соціальній конфігурації та визначенні ділової еліти, а третій – включає в себе аналіз її дозвілля. Робота доповнюється висновками та списком використаних джерел та літератури.

¹⁵ Третьяков А. П. Киевские купцы.: науч.-популярн. издание/Аркадий Третьяков. - К.: ЛАТ & К, 2020. - 755–756 с.

Розділ 1. Чинники зростання підприємницької діяльності у місті

1.1. Збільшення кількості підприємств, їх видова і виробнича палітра

Друга половина XIX століття стає початком інтенсивної урбанізації українських міст, що було пов'язане з розвитком промисловості. У Києві кінця XIX століття проживало в середньому 250 тисяч населення. Місто, як й інші міста, як Харків, Одеса та Катеринослав вирізнялося потужним зростанням чисельності населення, яке суттєво відрізнялося від природного приросту. Воно збільшувалося за рахунок приїзду робітників, які мали можливість відшукати тут місце праці та мати заробіток. Тож Київ кінця XIX - початку XX століття зазнає значного демографічного зростання, що свідчило про розвиток його промисловості та розширення торгівлі.

Зростанню міста сприяла транспортна інфраструктура, зокрема залізниці, котрі вплинули на його економічний зв'язок з основними промисловими центрами Російської імперії. Залізничне будівництво стало основним фактором розвитку економіки, загалом. В історичних регіонах імперії починають формуватись залізничні вузли, що сполучають головні міста між собою та Західною Європою.¹⁶ За дослідженням Валерії Ієвлевої можна стверджувати що «територіальному зростанню Києва в кінці XIX - на початку XX ст. першочергово сприяло формування та розвиток його залізничного господарства».¹⁷ Відбулось розширення залізничних віток, таких як: Києво-Курський, Південно-Західний, Києво-Ковельський та Києво-Полтавський напрями, що змінювало загальний вигляд міст і сприяло становленню їх як промислових центрів. Внаслідок була створена велика концентрація промислових підприємств в Києві та інших містах. Тоді як до появи залізниць на розташування промислових підприємств впливали

¹⁶ У 1884 році було відкрито Катериненську залізницю, що стало одним з моментів стимулу місцевої економіки, шляхом сполучення гірничодобувних регіонів в одну мережу з центрами Російської Імперії, із Західною Європою.

¹⁷ Ієвлева В. Пам'ятки індустріального розвитку Києва, кінця 10 - першої третини 20 століття. - К.: "Прес-КІТ", 2008 – ст. 11

економічні фактори та міські регуляції, тобто доступність до річок, вартість землі та логістичні умови.¹⁸

Спираючись на наведені дані, ми можемо констатувати, що у кінці XIX століття в Києві було 125 промислових підприємств, в яких налічувалось 5 970 працівників. Їх товарообіг станом на 1897 рік складав 2,3 мільйона рублів. Однак в 1912 році кількість підприємств вже зростає до 144, а їх товарообіг сягнув 20 мільйонів рублів.¹⁹

Основними напрямками промислового розвитку в Києві були: машинобудування та переробна сільськогосподарська промисловість. За 1860–1897 рр. значно збільшується кількість промислових виробництв (в чотири рази), в той час як число робітників у 7,5 разів. Як зазначає Райнер Лінднер у своїй праці «Підприємці і місто в Україні, 1860-1914», період 1861-1885 рік стає «зростанням галузей важкої промисловості, машинобудування та цукроваріння»²⁰, що відбулось через скасування кріпацтва на теренах Російської Імперії. До його ліквідації, цукрове виробництво мало примітивний характер домашнього виробництва, так як кріпаки працювали на поміщицьких плантаціях і цукроварнях одночасно. Перші цукрові заводи були засновані в кінці 1830-х - початку 1840-х і стали одними з перших у Російській Імперії, знаходячись у приватній власності дворян, працюючи за мануфактурним принципом²¹. А зі скасуванням кріпацтва, вже «вільні» люди могли найматись на заводи, а частина з них могли здобути освіту і освоїти професію інженера. Внаслідок цього стались

¹⁸ Економічно вигідно було розташовувати промислові підприємства за межами міста (на казенних землях), через що були звільнені від земельного податку.

¹⁹ Ієвлева В. Пам'ятки індустріального розвитку Києва, кінця 10 - першої третини 20 століття. - К.: "Прес-КІТ", 2008 – ст. 20

²⁰ Лінднер Р. Підприємці і місто в Україні, 1860–1914 рр. (Індустріалізація і соціальна комунікація на Півдні Російської імперії) / За ред. О.М. Доніка. – Київ–Донецьк: «Ніка», 2008. – 82 с.

²¹ Основною частиною підприємств володіли на той час сім'я Бобринських, Браницьких та Потоцьких, через що їх маєтки ставали великими промисловими вузлами. (Мошенський С. Финансовые центры Украины и рынок ценных бумаг индустриальной эпохи - Лондон.: Xlibris, 2014. с. 33)

зміни у промисловому секторі, де класична мануфактура змінилась на користь масштабних, механізованих форм виробництва, таких як фабрики та заводи.

Цукрова промисловість у 60-х роках ХІХ століття значно модернізується, через перехід на ринкові умови господарювання до вимог капіталістичної промислової організації. В цей період починають зникати «вогняні» заводи, через що цукор був дорогим і доступний тільки заможним сім'ям, перетворюючись на заводи з використанням парового двигуна. Це стало одним з наслідків перетворення цукроваріння в одну з найважливіших галузей російської індустрії, а цукор стає доступнішим для широкого загалу.²² Цукрова промисловість своєю чергою стала каталізатором величезних капіталовкладень у місцеву промисловість і торгівлю, змінюючи обличчя міста. Вона «була якщо не головною, то однією з найголовніших причин... величі Києва», і ті «величезні капітали, якими володіє нині торгівля та промисловість Києва, створені... виключно цукробуряковою промисловістю»²³

у 1860-х роках, у часи, коли запроваджувались ліберальні реформи, у цукрову індустрію входить родина Терещенків. У 1872 році створюється «Товариство бурякоцукрових і рафінадних заводів братів Терещенко», котре місцем свого розташування і діяльності обирає Київ. Підприємства сім'ї Терещенків стають лідерами у виробленні цукру, а їх капітал досягає мільйонів рублів. Локалізуються цукрові заводи у передмісті Києва селі Деміївці. Там за В. Ієвлевою містився єдиний в Києві «цукрово-рафінадний завод», який «можна вважати найкращим у всіх аспектах заводом у Київській

²² Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Волынской, Подольской губерниям / М. В. Довнар-Запольский. – Київ, 1913. – 30 с.

²³ Мошенський С. Финансовые центры Украины и рынок ценных бумаг индустриальной эпохи - Лондон.: Xlibris, 2014. с. 32

губернії».²⁴ Цей завод був єдиним на той час підприємством цукрово-рафінадного товариства «Київського цукрово-рафінадного заводу».²⁵

У Києві були розміщені також цукрові заводи Мойсея Вайнштейна, що мали 13 парових машин з потужністю близько тисячі пудів рафінаду щороку.²⁶

Загалом, Київська губернія налічувала 74 цукрових заводи та 4 цукрово-рафінадних заводи.

Розвиток цукрових підприємств сприяв появі машинобудівних заводів та будівництву нових підприємств, які з'явилися через попит на машини та механізми для обробки сільськогосподарської продукції. Лідером у цій галузі стає акціонерне товариство «Донат, Липовський і К», що в подальшому трансформувалося в «Південноросійський машинобудівний завод», на якому працювало близько 800 осіб.²⁷ Райнер Лінднер додає, що у Києві найбільшим машинобудівним виробництвом був «Київський машино і котлобудівний завод «Гретер і Криванек»», який був заснований швейцарським підприємцем Якобом Гретером та інженером Філіпом Мозером у 1882 році.²⁸ Іншими підприємствами різного профілю були машинобудівний Ф. І. Мілошевського і Ко, ковкого чавуну, механічний та електротехнічний «Гном» та завод Ольшанського у Києві.²⁹

²⁴ Ієвлева В. Пам'ятки індустріального розвитку Києва, кінця 10 - першої третини 20 століття. - К.: "Прес-КІТ", 2008 – ст. 83

²⁵ Село Деміївка, на той час, славлюсь невеликим кондитерським підприємством «Фабрика шоколаду та цукерок» фірми «Валентин Єфимов», засноване 1891 року. Підприємство слугує гарним прикладом малих підприємств кінця 19 століття, що спеціалізувались на кондитерських виробках. (Там само – ст. 90)

²⁶ Шандра В., Аркуша О. Україна в ХІХ столітті: доба модернізації / НАН України, Ін-т історії України. — Київ: Академперіодика, 2022. — с 161

²⁷ Там само. С. 18

²⁸ Завод налічував 30 працівників, однак дуже швидко став лідером у своїй галузі, значно впливаючи на економіку та технологічний розвиток регіону. (Лінднер Р. Підприємці і місто в Україні, 1860–1914 рр. (Індустріалізація і соціальна комунікація на Півдні Російської імперії) / За ред. О.М. Доніка. – Київ–Донецьк: «Ніка», 2008. – 99 с.)

²⁹ Гуржій О., Реєнт О., Н. Шапошнікова Нариси з історії розвитку виробничих відносин і торгівлі в Україні (друга половина ХVІІ — початок ХХ ст.). — Київ: Інститут історії України НАН України, 2018. — 203 с.

До найбільших підприємств Києва варто віднести й Залізничні майстерні, що розширили свій штат з 467 працівників до 2500. А також завод «Арсенал», розташований на Печерську в складі Печерської фортеці. Вони були лідерами у промисловому виробництві і відіграли значну роль у розвитку промислової галузі.³⁰

Подальший розвиток промисловості зростає внаслідок «будівельної лихоманки», через що починає формуватись будівельна індустрія: деревообробні, цегельні та меблеві виробництва.³¹ Київська губернія посідала одні з перших місць з усієї імперії з виготовлення цегли, де тільки одні київські заводи та заводи в його околицях щорічно доставляли на ринок більше 200 мільйонів цегель.³² У Київській губернії налічувалось 92 цегляних заводи, з яких 41 завод виготовляв будівельну цеглу жовтого кольору.³³ В самому Києві розміщувалось 13 виробничих заводів, що виготовляли найкращу цеглу з синьої глини, яка через вологостійкість ідеально підходила для забудови Києва. Одним з був цегельний завод Вільгельмовича Ріхтера, що розміщувався на промисловій ділянці між вулицями Фрунзе та Юрківською.³⁴

До огляду підприємств варто додати ті, що займалися пивоварінням, яке потужно розвивалось в Києві в кінці XIX століття. Серед відомих пивоварень можемо назвати пивоварний та медоварний завод Йозефа Марра та пивоварня Христини Марр. Також у цей перелік потрапляють пивоварний завод Карла Шульца на Деміївці та Київський пивоварний завод Йосипа Бродського на

³⁰ Ієвлева В. Пам'ятки індустріального розвитку Києва, кінця 10 - першої третини 20 століття. - К.: "Прес-КІТ", 2008 – ст. 26

³¹ Також в цей період продовжують розвиватись такі виробництва, як пивоваріння, винокуріння, виробництво шкіри, олії, борошномельні та тютюнові.

³² Весь Юго-Западный край : справочная и адресная книга по Киевской, Волынской, Подольской губерниям / М. В. Довнар-Запольский. – Київ, 1913. – 51 с.

³³ Там само. С. 51

³⁴ Цегельний завод на той час вже існував та початково належав родині Гудимі-Левковичів, але розбудовою вже займався Вільгельмович Ріхтер, так як придбав територію на якій він розміщувався. (І Ієвлева В. Пам'ятки індустріального розвитку Києва, кінця 10 - першої третини 20 століття. - К.: "Прес-КІТ", 2008 – ст. 78)

Жилянській, який, до речі, увійшов до «Південноросійського акціонерного товариства пивоварних заводів» у 1895 році.³⁵

Крім вищезгаданих в Києві налічувалося багато інших виробництв, таких як: кахельні (2 заводи в місті Київ), цементний (завод колишнього акціонерного товариства «Форь») та черепичні (1 завод гончарної глини та 44 дрібні майстерні з виготовлення черепиці в Київській губ.)³⁶ ; Винокурна промисловість (71 завод в Київській губернії)³⁷ та спиртова; борошномельна промисловість (156 мельниць в Київській губ.)³⁸, паперове виробництво (3 паперові фабрики в Київській губ.)³⁹ та інші, значна кількість яких знаходилась у Києві. Про значну їх кількість свідчать тисячі виданих торговельних та промислових свідоцтв, які, своєю чергою, вказують на значну активність господарської діяльності.

Про розвиток підприємницької діяльності на початок ХХ століття свідчать дані, описані в путівнику Федора Ернста. За якими, станом на 1912 рік у Києві було 91 велике фабрично-заводське підприємство, 290 середніх та 1591 дрібне.⁴⁰ Окрім того, що Київ став найбільшим центром цукрових оборотів та млинарства, де другі щороку перемелювали від 4–6 мільйонів пудів зерна. Місто зростає й за рахунок інших галузей, серед яких : 41 цегельня (що виробляє 150 млн. штук цегли), 19 чавунно-ливарних та машинобудівних підприємств, 9 броварень, 4 цукерні, 7 чинбарень, 5 тартаків, 4 млиноварні, 5 фарбарень, 2 кафельні заводи, 1 цементний та 1 сірниковий.⁴¹

³⁵ Там само. С. 82

³⁶ Весь Юго-Западный край : справочная и адресная книга по Киевской, Волынской, Подольской губерниям / М. В. Довнар-Запольский. – Київ, 1913. – 52-53 с.

³⁷ Там само. С. 35

³⁸ Там само. С. 38

³⁹ Там само. С. 53

⁴⁰ Київ: Провідник / за ред. Ф. Ернста ; передм. С. Білокінь. - 2-ге вид., стер. - Харків : Видавець Олександр Савчук, 2022.- 91 с.

⁴¹ Там само. С. 91

1.2. Кредитно-фінансові установи

Паралельно з розвитком підприємницької промислової діяльності, в другій половині XIX століття Київ перетворюється також і на важливий фінансовий центр Російської імперії. Місто відіграє ключову роль у фінансовому кліматі України, маючи стратегічне розташування на перехресті торгових шляхів. Як і для промисловості, однією з ключових ролей в розвитку фінансової системи міста стали прокладені залізниці, про які зазначалось в попередньому підрозділі.

В даному розділі мова йтиме про кредитно-фінансові установи, що почали з'являтися внаслідок стрімкого розвитку промисловості на теренах міста, їх роль у фінансовій підтримці підприємств та загалом про формування фінансової інфраструктури.

В середині XIX століття Київ отримує звання «митного міста», у рамках політики царської Росії. За свідченнями Невзорова, що у 1869 році відвідав Київську біржу, місто мало стратегічне значення через знаходження на перехресті торгових шляхів. Він зазначав, що Київ був «природним осередком всього Південно-Західного краю, центральним місцем усіх тамтешніх угод», що дозволяє виділити його роль, як одного з лідируючих торгових центрів.⁴²

Кияни жили грошима і говорили постійно про них, про що згадує М. Лесков. У парках молоді люди обговорювали «високе і прекрасне» швидко змінюючи його на тему про банківські справи та фінанси. А син Лескова відмічав, що батько з сумом спостерігав за містянами, які ігнорували все, крім заробітку грошей. За словами ректора духовної академії Філарета, у Києві всіх цікавила тільки гроші і карти⁴³. (про що ми детальніше поговоримо у розділі про дозвілля київської еліти.)

⁴² Мошенський С. Финансовые центры Украины и рынок ценных бумаг индустриальной эпохи - Лондон.: Xlibris, 2014. 23с

⁴³ Там само. С. 32–33

Іншим ключовим фактором трансформації Києва в один з фінансових центрів на макрорівні став світове економічне піднесення, що звалось «епохою капіталів». В місті відкривались банки та різноманітні фінансові установи, такі як: Приватний торговий банк, Промисловий банк, Товариство взаємних кредитів, Київський земельний банк та філіал Петербурзького зовнішньоторгового банку та інші, що сприяло розвитку міста, його населення та промисловості.

З середини 60-х років місто переживало значний розвиток у сфері кредитування, що супроводжувалось заснуванням Київської контори Державного банку, а 70-х роках з'являються різноманітні філії російських банків. Загалом роль банків слугувала зростанню та укріпленню грошових обігів та як наслідок – зміцненню грошової кредитної системи. Банки проводять обліки різних векселів та інших цінних паперів, займаються купівлею-продажем золота та срібла, отримують платежі, приймають вклади та надають позики населенню.

Окрім вже названих мною банків, на початку 90-х років в Києві функціонували контори таких банків, як: банк Френкеля, Епштейна, Куперника, Бальтерманца, Гальперіна⁴⁴, Левінсона, Данилевського та Київське відділення банківської контори одеського банкіра Грубера та інші.⁴⁵

Київська фінансова система стрімко розвивалась: якщо на початку XIX століття фінансові послуги обмежувались кредитами під відсотки, то до 1914 року в Києві вже було 15 банків та 18 товариств взаємного кредиту, і 9 банківських контор.⁴⁶

⁴⁴ Контора Гальперіна, через банкрутство припинила своє існування у 1896 році, пропрацювавши всього 4 роки.

⁴⁵ Гуржій І. О., Гуржій О. І. Купецтво Києва та Київщини XVII–XIX ст. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. - 160 с.

⁴⁶ Мошенський С. Финансовые центры Украины и рынок ценных бумаг индустриальной эпохи - Лондон.: Xlibris, 2014. 88-89 с.

Через тогочасний попит ділової еліти міста на нові банки, був створений у другій половині 19 століття «Київський промисловий банк» місцевими промисловцями, включно з цукровим магнатом Терещенком.⁴⁷ Його головною діяльністю була торгівля зерновими і цукром. Однак після приходу до нього інвестицій з Москви, банк перетворився на «Південно-Російський промисловий банк», змінивши власників. Обороти банків починають зростати, а кредитні товариства активно надавати позики під заставу нерухомості, що модернізує фінансову систему.

На зрізі століть починають розвиватись і інші фінансові установи, такі як: страхові компанії, кредитні спілки та ощадні банки, що фінансово обслуговували велике число своїх клієнтів. Приватні банківські дома займаються видачею короткострокових позик, а ощадні каси обслуговували меш заможних киян.⁴⁸ Однак середній клас інвестував свої кошти в цінні папери, що вплинуло на модернізацію різноманітних процесів в місті. Через вплив європейських стандартів, у 1860-х роках пайові товариства трансформуються в акціонерні, що свідчить про зростання фінансового та промислового капіталу саме як важливий економічний розвиток Києва. До 1900-х років нові акціонерні товариства володіли 115 заводами (загальний капітал сягав 86,8 млн рублів), однак більшість все ще залишалась пайовими, їх частка становила 80% всього ринку.⁴⁹

З кінця XIX століття зростає тенденція переходу до акціонерної форми ведення підприємницької діяльності, однак товариства, за своєю суттю, все одно залишаються контрольованими своїми засновниками. В цей період з'являються такі компанії, як: «акціонерне товариство Деміївської парової

⁴⁷ Гуржій І. О., Гуржій О. І. Купецтво Києва та Київщини XVII–XIX ст. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. - ст 160-161

⁴⁸ Одна з перших ощадних кас «Київська ощадна каса» була заснована у 1863 році. (Шандра В., Аркуша О. Україна в XIX столітті: доба модернізації / НАН України, Ін-т історії України. — Київ: Академперіодика, 2022. — с 191)

⁴⁹ Мошенський С. Финансовые центры Украины и рынок ценных бумаг индустриальной эпохи - Лондон.: Xlibris, 2014. 42с

фабрики шоколаду та цукерок «Валентин Єфимов»», «Київське акціонерне товариство кам'яновугільних копалень» та інші.⁵⁰ Подібні компанії відігравали значну роль у розвитку фінансового сектору міста, випускаючи цінні папери та акції, що торгувались на біржі.

Активною в той час розвивалась торговельно-посередницька діяльність, що певним чином забезпечувалась розгалуженою системою бірж.⁵¹ У другій половині XIX століття біржі спеціалізувались згідно потреб ринку і у більшості зосереджувались на товарній торгівлі. За їхньою допомогою здійснювалась гуртова торгівля ключових товарів, таких як хліб, вовна та інші.⁵² Загалом, біржа була «місцем збору для взаємних стосунків й угод за всіма обігами торгівлі і промисловості та для отримання необхідних щодо них відомостей».⁵³ О.М. Донік зазначає, що постійними відвідувачами бірж були торговці та промисловці, котрі сплачували членські внески та належали до особливого статусу: гільдійських купців, промисловців або представники акціонерного товариства.⁵⁴

Одна з видатних бірж була заснована у 1862 році Миколою Бунге – Київська. Вона була націлена на обслуговування цукрової промисловості.⁵⁵ На ній у 1874 році у великій кількості котирувались іпотечні папери та державні облігації внутрішні позик, де другі зіграли велику роль у ринку дохідних паперів. Випуск внутрішній облігацій став наслідком хронічного

⁵⁰ Там само. С. 65-71

⁵¹ Проблеми історії України XIX - початку XX ст. - Київ: Інститут історії України, 2006. - Випуск XII. – С. 25

⁵² Шандра В., Аркуша О. Україна в XIX столітті: доба модернізації / НАН України, Ін-історії України.—Київ: Академ періодика, 2022. — 192с

⁵³ Донік О. М. Станові та представницькі Об'єднання купецтва України наприкінці XIX - на початку XX ст. - Київ: Проблеми історії України XIX-XX ст. - Випуск XVI. - 164 с.

⁵⁴ Там само. С. 165.

⁵⁵ Микола бунте та міський голова Києва І. Заводський, писали записки для властей з аргументацією важливості відкриття між у Києві, зазначаючи, що місто має бути торговим центром не тільки Південно-Західного світу, а й для губерній розташованих вздовж Дніпра, як наслідок місто отримає більше залучення купців і легший продаж цінних паперів та виконання кредитних угод. (Мошенський С. Финансовые центры Украины и рынок ценных бумаг индустриальной эпохи - Лондон.: Xlibris, 2014. 45 с.)

дефіциту держави, де на початку 1860-х років обіг цінних паперів складав 1,6 мільярда рублів, з них більше 60% були облігації внутрішніх позик. А вже до 1881 року загальна сума цінних паперів склала 6 мільярдів рублів, з яких без вагань внутрішні займи залишались на лідерських позиціях.⁵⁶

Однак, порівнюючи Київську біржу з Петербурзькою, в другій акцій котирувалось на 295 компаній, в той час як в Київській в обігу було всього - 10–15 найменувань акцій, що складало 3% від загального обігу. Так як обсяги акцій місцевих компаній, таких як цукрові заводи, мали значення виключно для свого місцевого фінансування, в той час як в національному ринку цінних паперів переважали державні облігації та облігації великих земельних банків. Саме тому, після виходу нового біржового статуту у 1896 році, Київська біржа була біржею «другого розряду»⁵⁷, на якій домінували купці першої гільдії.

Загалом саме банки контролювали розміщення цінних паперів підприємств на біржі, через що більшість випущених цінних паперів одразу потрапляло в банківські портфелі, і банки, як наслідок, в більшій мірі ставали власниками цих підприємств. Так як цінні папери в основному закладались при видачі банком кредитів для підприємств. Як наслідок, банківський та промисловий капітал на початок ХХ століття поступово починає зливатись в одне ціле, де по фінансовим портфелям цінних паперів можна було зрозуміти, які підприємства фінансуються місцевим банком.

Загалом, розвиток Києва, як одного з фінансових центрів Російської імперії під час промислової епохи кінця ХІХ– початку ХХ століття пов'язаний з процесами «першої глобалізації». Київ був інтегрованим у світові фінансові та товарні ринки, через що змінювався з аграрного типу виробництва на промисловий.

⁵⁶ Мошенський С. Финансовые центры Украины и рынок ценных бумаг индустриальной эпохи - Лондон.: Xlibris, 2014. 47 с.

⁵⁷ Петербурзька, Одеська та Варшавська біржі вважались біржами першого розряду.

1.3. Піднесення торгівлі

На відміну від першої половини XIX століття, коли торгівля була ярмарковою, то в другій половині вона зазнала економічних змін, стаючи відповідною модерному часові.

Торгівля характеризувалась не лише зростаючими обсягами товарообігу, а й географічним розширенням ввезення товарів, на що значним чином вплинула побудова залізниць. Олександр Реєнт зазначає, що магістральні шляхи, що проходили через українські регіони вплинули на руйнацію натурального господарства, через те, що залізниця охопила різні сфери життя та праці людей та сприяла розвитку продуктивних сил та виробничих відносин.⁵⁸ В другу половину XIX століття основними формами внутрішньої торгівлі продовжує бути ярмаркова, яка зазнала модернізації, базарна та стаціонарна, тобто постійна.

І.О. Гуржій в своїй праці «Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні», наводить згадку кореспондента журналу «Указатель политико-экономический», який у 1859 році був на Хрещенському ярмарку. Він писав, що Київський січневий ярмарок тільки залишив назву контрактного, проте його першочергове значення вже було змінене, з заключення угод між поміщиками на нерухомі маєтності, на звичайний купецький торговий ярмарок, де поміщики збували свої сільські вироби. В той час, як раніше на ярмарок з'їжджалися поміщики з різних регіонів (не тільки сусідніх, а й з Познані, Галичини і Царства Польського) та здійснювали продажі та оренду маєтків, проводячи великі грошові обороти, то тепер капітали зосереджувались на заводській та фабричній промисловості, а з'їзди щорічно починають зменшуватись.⁵⁹ Згодом, з появою залізниць, розвитком та

⁵⁸ Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) / Відп. ред. О. П. Реєнт. – К.: Інститут історії України НАН України, 2019. – 175 С.

⁵⁹ Гуржій І. О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVII ст. до 1861 року) / АН Української РСР. Інститут історії. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – 105 с.

збільшенням торгових шляхів ярмарки починають занепадати та модернізовуватись під нові потреби (ярмарки розпадаються на більш дрібні одиниці).

Тим часом у місті масово функціонували базари, що проводились близько 2 разів на тиждень та особливо в передсвяткові дні, маючи значні обороти. Вони були сполучною ланкою між селом та містом, обмінюючи промислові та сільськогосподарські товари за рахунок втягування виробників у ринкові зв'язки. Базари слугували точкою реалізації залишків продукції сільських господарств та виробів кустарів (це були: фрукти, овочі, дерев'яний та глиняний посуд, домоткане полотно, саморобні меблі та інші товари).

І. О. Гуржій наводить статистику споживання київськими містянами сільськогосподарських товарів, де в 1844 році «населення спожило: продуктів хліборобства на 134,6 тис. крб., продуктів городництва майже на 78 тис. крб., скотарства — на 293,5 тис. крб., птахівництва — більш як на 25 тис. крб. та інших сільськогосподарських продуктів на 341 тис. крб.»⁶⁰ Ним же було встановлено загальну суму споживання сільськогосподарських продуктів населенням Києва протягом одного року. Вона становила 872,6 тис. крб.⁶¹ Було куплено продовольчих товарів: «пшеничного і житнього борошна понад 213 тис. пудів, різних крупів 46,5 тис. пудів, кар- топлі і капусти 24,5 тис. возів, різної зелені 28 тис. возів, олії 15 тис. пудів, м'яса 80 тис. пудів, сала 46 тис. пудів, масла 20 тис. пудів, молока 82 тис. глечиків, баранів і телят 7 тис., свиней 3,5 тис., курей і курчат 125 тис., гусей, качок та індиків 90 тис., яєць 1601 тис.»⁶² Та спожито містянами було: «солі 100 тис. пудів, свіжої, солоної і вяленої риби — 43 тис. пудів, меду — 16 тис. пудів. Населення міста купило дров понад 30 тис. возів і вугілля 15 тис. возів».⁶³

⁶⁰ Гуржій І. О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVII ст. до 1861 року) / АН Української РСР. Інститут історії. — К.: Вид-во АН УРСР, 1962. — 138 с.

⁶¹ Там само. С. 138.

⁶² Там само. С. 138.

⁶³ Там само. С. 138.

Ця статистика показує, що розвиток промисловості та зростання неземлеробського населення в Києві розширювало ринок для сільського господарства.

Надалі базари ствали місцем реалізації і промислових виробів також. Іноді базари в оборотній спроможності витіснявали вже звичні населенню ярмарки.

Згодом кількість базарів збільшувалось, де на початок ХХ століття у Києві на щоденній основі функціонувало 8 міських ринків.⁶⁴ Поступово стихійні базари починали набувати стаціонарної форми, за рахунок чого поглибилась спеціалізація постійної торгівлі. Торговці мали постійні місця, за які сплачувалась висока орендна плата і збували на внутрішньому ринку сільськогосподарську продукцію, яка поповнювала місцеві лавки та ресторани.

Біля місцевих ринків починають формуватись й інші торгові заклади, де продаються не тільки продукти, а й тканини, одяг, взуття, вироби з металу та ювелірні прикраси і відбувається тісний зв'язок з оптовими ярмарками, а також місцевими біржами.⁶⁵ За рахунок розвитку місцевої торгівлі, яка сприяла зростання обсягів виробництва, місто потребувало спеціальних установ для проведення операцій з товарами та регулюванням цін. Внаслідок цього відбувався розвиток бірж та банкових систем, що видавали позики під реалізацію товарів, про які ми говорили в минулому підрозділі.

Зі зростанням постійної торгівлі збільшувалась і кількість торгових домів. Т.І. Лазанська в своїй роботі зазначає думку історика Б.А. Кругляка⁶⁶, за якою торгові дома стали найвищою формою постійної торгівлі, яка була найпоширенішою в кінці ХІХ століття. Вони були комерційними установами

⁶⁴ Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.) / Відп. ред. О. П. Реєнт. – К.: Інститут історії України НАН України, 2019.– 180 С.

⁶⁵ Там само. С. 180

⁶⁶ Лазанська Т.І. Торговельні дома України на рубежі двох століть (1892-1914 рр.) / Лазанська Т.І. // Проблеми історії України ХІХ - початку ХХ ст.. - 2001. - 2. - С. 24.

оптової торгівлі, ставали посередниками між виробником та торговцем, що займається роздрібною торгівлею. В даних установах здійснювались такі види підприємницької діяльності, як: торгівля, власне виробництво, відкриття промислових ліній, транспортне сполучення, фінансові операції та інші.⁶⁷

На 1892 р Київ налічував 31 торговий дім⁶⁸, кількість яких до початку ХХ століття збільшилось до 67 торгових домів в місті.⁶⁹

⁶⁷ Закірова С.Г. Особливості утворення і функціонування торгових домів в Україні у ХІХ - на початку ХХ ст. // Модерна доба. - 2015. - С. 130

⁶⁸ Там само. С. 125

⁶⁹ Лазанська Т.І. Торговельні дома України на рубежі двох століть (1892-1914 рр.) / Лазанська Т.І. // Проблеми історії України ХІХ - початку ХХ ст.. - 2001. - 2. - С. 30.

Розділ 2. Соціальна конфігурація ділової еліти

2.1. Підприємці, банкіри, купці

Як вже було зазначено у попередньому розділі, Київ в кінці XIX століття був одним з ключових торгово-промислових центрів Російської імперії. У цей період важливу роль у розвитку міста відіграє ділова еліта, яка складалась з підприємців, купців, банкірів, торгово-промислових службовців, прикажчиків та конторських службовців. Саме ці групи значною мірою формували економічне та соціокультурне обличчя Києва.

Чітко розмежувати кожен категорію в окреслений період доволі складно, адже у післяреформенний період часто купці займались підприємницькою чи фінансовою діяльністю, а сам клас купецтва та підприємництва був доволі різноманітним як в етнічній, так і в соціальній площинах та активно і послідовно видозмінювався. Водночас саме ці категорії відігравали надзвичайно важливу роль завдяки своєму внеску в соціальне, економічне та культурне життя, фінансові можливості, благодійність та новаторський підхід.

Підприємці на рубежі століть належали до «гібридного соціального утворення»⁷⁰ середнього прошарку, займаючи положення протилежне робітничому класу. Місто стало основою їх торгово-промислової діяльності, де вони утворили нову верству громадськості. За станом підприємці належали переважно до гільдійського купецтва. Саме тому серед вищезазначених категорій ділової еліти, ключовою можна визначити саме купців, адже їхній рід занять був максимально широким і був тісно пов'язаний як з діяльністю банкірів, так і підприємців. Впродовж всієї другої половини XIX століття активно впроваджувались регуляторні акти стосовно купецтва. Поступово оподаткування переносилось з фізичної особи безпосередньо на підприємства, розширювалися види діяльності, якими могли займатись купці, а також було

⁷⁰ Реєнт О.П. Українське XIX століття: сучасні проблеми дослідження // К.: Інститут історії України НАН України – С. 49

внесено зміни до гільдійської системи. Державою було скасовано 3 купецьку гільдію і тепер їх стало дві: купцям першої дозволялось вести оптову торгівлю всередині та назовні Російської імперії, створювати фабрично-заводські підприємства тощо. Водночас купцям другої гільдії надавався дозвіл займатися дрібною торгівлею. Їхня діяльність обмежувалась територіальною прив'язкою до місця запису, а також обмежувався максимальний обсяг підрядів, які вони могли брати. Ця система, а також інші економічні, політичні та соціальні умови призвели до того, що за словами О.М. Доніка «розбагатілий міщанин чи селянин майже автоматично ставав купцем».⁷¹

Разом із тим видозмінювалась мотивація до участі в купецькій діяльності. Якщо відразу після реформ та скасування кріпацтва статус купця мав крім соціального значення переважно фінансове, для накопичення капіталів, то згодом він набув більше статусної функції. На основі дослідження О.М. Доніка⁷², можна виділити три причини формування цієї тенденції: по-перше, система оподаткування зняла свій фокус з особи купця і цей тягар переклався на самі підприємства, де кожне оподатковувалось окремо, по-друге, хоча набуття статусу купця і не було таким нагальним, як у першій половині XIX століття, все ж воно мало певні преференції, зокрема обмеження у використанні до представників купецтва тілесних покарань, що було теж важливо. По-третє, цей статус був одним зі шляхів або наближення до дворянства, або фактичного переходу у дворянський статус разом із військовою службою. Крім того, діти купців прагнули отримати купецький статус через те, що він був традиційним для їхньої родини. Дворяни поступово втрачали свої фінансові можливості, натомість, купці активно накопичували капітали завдяки тому, що вони займались діяльністю, яка приносила кошти, були іновативними у цій діяльності, а також дуже багато і активно працювали. Прикладом того, як капітали допомагали у соціальній мобільності може

⁷¹ Донік О.М. Купецтво як стан в Україні (XIX ст.) / Донік О.М. // Український історичний журнал. - 2006. - № 3. - С. 20

⁷² Там само.

служувати сім'я Терещенків⁷³, а саме те, що Артемій Терещенко з синами, накопивши капітал на продажі сировини, вклав гроші у цукрову промисловість, впроваджував іновачії, активно розбудовував свої підприємства, а згодом виручені мільйонні кошти спрямовував на соціальну діяльність, за що був удостоєний нагород і врешті отримав найбільший, хоч і більшою мірою символічний ступінь визнання у вигляді спадкового почесного громадянства міста Києва.

Варто також зазначити, що з накопиченням капіталів, державною регуляцією та часом купецтво викристалізовувалось в окремий стан зі своїми ознаками. Так, купці мали різне етнічне походження: кількісно переважали євреї, через те, що зокрема через Київ проходила смуга осілості і для них купецький статус був можливістю покращити свої соціальні умови; росіяни переважно мали більші статки; українці здебільшого займались рільництвом, що не було так прибутково, як інші види діяльності, проте теж займали вагомую долю серед купців, а іноземців прирівняли у їхній діяльності до підданих Російської імперії, через що їх була хоча і менше, проте серед них було багато різних етносів, зокрема з центральної та східної Європи. Поляків в місті було теж небагато, про що зазначає у своїх спогадах С.Ю. Вітте. «Поляки... з'явилися в Києві тільки під час київських контрактів».⁷⁴ Водночас зі своєю етнічною різноманітністю і широким полем діяльності від виробничої та аграрної до лихварської та біржової, купці набували все більше ознак класу: вони формували своє самоврядування і відстоювали своїх членів, займались соціальною діяльністю і поступово змінювали негативний імідж, яким супроводжувались купці протягом Середньовіччя⁷⁵ своєю соціальною та благодійною діяльністю, давали своїм дітям спочатку загальну, а потім і

⁷³ Донік О.М. Соціокультурний вимір підприємництва в Україні у другій половині XIX - на початку XX ст. / Донік О.М. // Проблеми історії України XIX - початку XX ст... - 2003. - 6. - С. 50.

⁷⁴ С. Ю. Вітте Воспоминания, т.1 – С. 180

⁷⁵ Гуржій І. О., Гуржій О. І. Купецтво Києва та Київщини XVII–XIX ст. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. — С. 10–11

спеціалізовану комерційну освіту, а також формували своє дозвілля і специфічну взаємодію. Київський дім купецького зібрання був прикладом осередку купецтва: там проводились розважальні заходи, збори, тобто поєднувалась професійна діяльність із відпочинком.

Іншою верствою населення, що входила до ділової еліти були банкіри, що набули свого розвитку під час формування бізнес-мережі міста. Саме становлення бізнес-мережі стало завершальним етапом у створенні об'єднань підприємців.⁷⁶

За дослідженням О.П. Реєнта можна стверджувати, що до затвердження нової системи оподаткування банкірським підприємництвом могли займатись тільки купці першої гільдії. Однак після її реалізації, значно розширилось станове коло підприємництва, де купці вже не були єдиними, і з них знявся обов'язок отримувати купецькі свідоцтва. Проте переважна кількість банкірів продовжувала викуп, через євреїв, чий етнічний склад переважав серед даної верстви, яким свідоцтва надавали пільги. Їх частка становила близько 70%, однак існували і представники: Греції, Італії та Німеччини.⁷⁷ За чисельністю частка банкірів була невеликою, через суворість вимог, що стає свідченням належності їх представників до великої та середньої буржуазії.⁷⁸

Банкіри, як і інші представники ділової еліти, займались своєю соціальною відповідальністю, беручи активну участь у громадському житті: ставали гласними міської думи, очолювали різні комітети (біржові, торгові та мануфактурні) та займались благоустроєм. Також займались вони громадською благодійною діяльністю, засновуючи різноманітні заклади та товариства і жертвуючи на них кошти. О. П. Реєнт наголошує на тому, що для банкірів благодійництво «стало невід'ємною нормою соціальної поведінки»⁷⁹.

⁷⁶ Мошенський С. Финансовые центры Украины и рынок ценных бумаг индустриальной эпохи - Лондон.: Xlibris, 2014. – С. 17

⁷⁷ Реєнт О.П. Українське XIX століття: сучасні проблеми дослідження // К.: Інститут історії України НАН України – С. 38

⁷⁸ Там само. С. 38

⁷⁹ Там само. С. 38

На початок ХХ століття перед Першою світовою війною портрет представника ділової еліти, хоч і не без винятків, але переважно описував доволі освічену, заможну людину, яка усвідомлювала свою роль у соціальному житті міста, займалася благодійністю, впроваджуючи інновації у своїй діяльності, маючи своє самоврядування, тісно працюючи з іншими представниками купецтва та підприємництва і формуючи місто у його економічному та соціокультурному вимірах.

2.2. Прикажчики і конторські службовці

У Києві кінця ХІХ століття до ділової еліти входили не тільки підприємці, банкіри та купці, а і їх повірені, названі в той час «прикажчиками», які з'явилися в період розквіту модернізації міста.

Київ в цей період модернізації потребував фахівців для торгівлі, нестача яких впливала на темпи економічного розвитку. Через те гроші почали вкладати в підготовку потрібних спеціалістів: інженерів, комерсантів, прикажчиків, комерційних агентів, економістів та підрядників.⁸⁰

Для подальшого дослідження даної верстви населення, ми використаємо «Справочную книгу для приказчиков и их хозяев»⁸¹, яка містить всі необхідні свідчення про прикажчиків та їх обов'язки. Прикажчиками називали тих, хто управляв торговими справами свого господаря (купця або підприємця), або виключно виконував їхні доручення. Вони поділялись на два класи, де до першого належали головні приказчики, що були уповноваженими або повіреними оптової торгівлі. Їх основними обов'язками було управління торгівлею господаря або його підприємством. Справочна книга налічує також і список посад, на які наймалися прикажчики

⁸⁰ Шандра В., Аркуша О. Україна в ХІХ столітті: доба модернізації / НАН України, Ін-тсторії України. — Київ: Академперіодика, 2022. — С. 410

⁸¹ Абоимов, Д. В. Приказчик и купец: Справочная книга для приказчиков и их хозяев, заключающая в себе необходимые для них сведения. Самара: Типография Н. А. Жданова, 1895. — С. 3

першого класу.⁸² Вони могли бути головними фабричними і заводськими майстрами, наглядачами на казенних підрядах, повіреними в митних справах, керувати поштовими конторами та бути касирами. Також прикажчики могли керувати такими торговими закладами як: магазини, лавки, трактири, погребі та інші.

До даного класу прикажчиків також відносили агентів та комерсантів іноземних торгових домів, яким не був доручений товар та не довірена торгівля, але вони могли бути виключно посередниками під час укладення різного роду договорів, через що їм не обов'язково було належати до першої або другої гільдії.

Другим класом вважались ті, кому довіряли бути помічниками прикажчиків першого класу та здійснення різноманітних дрібних витрат. Їм доручались справи при конторах, а також навчали їх торгівлі в лавках. Важливою умовою для заняття такою діяльністю був вік людини, котра мала бути не молодше 17 років, що як відомо з праці Б.А. Кругляка, було частим порушенням. Так як діти отримували низьку заробітню платню, їх праця була дуже вигідною для підприємців.⁸³

Агентами різноманітних страхових общин столиці та містах губернії зараховуються до прикажчиків першого класу, до другого ж ті, які працюють в заштатних містах, поселеннях, що знаходяться далі від губернії. За спогадами С. Ярона, в Києві мешкали сотні прикажчиків, які займались лихварством та маклерством.⁸⁴

Загалом торгівля трималась на роботі прикажчиків, які як наймані працівники часто експлуатувались як дешева робоча сила в торгових домах та конторах. На відміну від службовців, що представляли управлінський апарат.

⁸² Там само. С. 5

⁸³ Кругляк Б. А. Торговельна буржуазія в Україні (60-ті роки XIX ст. – 1914 р.) / Кругляк Б. А. // Український історичний журнал. - 1994. - № 6. - С. 75

⁸⁴ Ярон С.Г. Київ у 80-х роках. Спогади старожила - К.: Варто., 2017–60 С.

Б. Кругляк наводить дані оплат праці, які отримували прикажчики в залежності від їх класу. Зазначено, що перший клас, що займались продажем готового одягу, отримували 43,3 крб. на місяць, а другий – 31,4 крб. Звичайні ж прикажчики отримували всього – 14,3 крб. на місяць.⁸⁵ Ціллю найманих працівників було догодити господарю, аби мати змогу, як мінімум, піднятися на щабель вище, а як максимум – дослужитись до адміністративних посад, де оплата праці була вразі вищою. Також оплата залежала від галузі, в якій працював робітник, де найвищу оплату отримували в мануфактурній справі, а найнижчу – в м'ясній.⁸⁶

Внаслідок розвитку торговельної справи та нагромадження за рахунок неї власного капіталу, взаємини між торговою буржуазією та прикажчиками покращувались, базуючись на засадах взаємного розуміння їх спільних виробничих та матеріальних інтересах. Це своєю чергою покращило оплату праці, яка стимулювала прикажчиків у подальшому розвитку їх закладів.⁸⁷

В другій половині ХІХ століття серед прикажчиків велика частка була єврейського походження, що було наслідком урізання прав єврейського населення на отримання права проживання в Києві. Сергій Ярон у своїх спогадах зазначає, що прохання про право проживання за законом міг подавати купець, у якого єврей працював прикажчиком.⁸⁸ Тому представники єврейського населення удавалися до хитрощів, які були зумовлені прогалинами в законодавстві. Спочатку вони йшли працювати прикажчиками до купців, після чого отримували право на проживання, а разом із ним і право на те, щоб віддати дітей до місцевих навчальних закладів. Після чого існувала тенденція звільнитися з посади прикажчика, адже за тим самим законодавством право на проживання в місті надавалося євреям, чії діти отримують освіту в навчальних закладах Києва.

⁸⁵ Там само. С. 75

⁸⁶ Там само. С. 75

⁸⁷ Там само. С. 75

⁸⁸ Ярон С.Г. Київ у 80-х роках. Спогади старожила - К.: Варто., 2017 - 74 С.

Соціокультурний капітал прикажчики формували через товариства взаємної допомоги, які на благодійних засадах мали на меті допомогти членам товариств та їх сім'ям покращити свої становища.⁸⁹ Одним з таких товариств було Київське товариство взаємної допомоги прикажчиків, організоване професійними громадами комерційних службовців у 1883 році. Іншою потребою у подібних організаціях було надання доступного і дешевого кредиту, що часто маскувалось благодійністю, озвученою ціллю якого було надання грошової допомоги нужденним членам та їх родинам. Внаслідок прийняття законів про заклади дрібного кредиту у 1895 році, товариства взаємної допомоги отримали більше можливостей для розвитку саме кредитно-фінансового напрямку і почали стрімко зростати.⁹⁰

Існували і правила вступу в товариства для прикажчиків. Дослідження корпоративного самоврядування у комерційній сфері історикіні Н.І. Бацак висвітлює нам деякі з них. Так у Київському товаристві аби стати повноправним членом потрібно було працювати на посадах прикажчиків, комісіонерів, бухгалтерів та керуючих та мати не більше 50 років. Долю членства в товаристві вирішувало голосування, за яким у разі відмови кандидат міг податись повторно лише раз. Авторка надає і обставини, за яких прикажчик міг втратити членство: несплата внесків, неповернення позики, негідні вчинки та недбале виконання службових обов'язків тими, хто його рекомендував у членство.⁹¹

Прикажчики внаслідок успішності своєї діяльності мали змогу підійматись у вищі соціально-економічні групи, стаючи власниками комерційних підприємств. Це явище помітно зі складу Київського товариства,

⁸⁹ Бацак Н.І. Корпоративне самоврядування професійних громад у комерційній сфері: принципи об'єднання, легалізація, формоутворення (друга половина XIX — початок XX ст.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Зб. наук. пр. — 2017. — Вип. 27. — С. 45

⁹⁰ Там само. С. 47

⁹¹ Там само. С. 52

в яких перебували торгові службовці. На початок ХХ століття частка власників (підприємців, торговців, купців) становила понад 19% від усього товариства.

В середині торговельної верстви змінювались відносини, за якими ідеї соціального партнерства розповсюджувались не тільки на власників закладів, а й на торговельних службовців, серед яких були прикажчики. Торговельні службовці разом з власниками були зацікавлені в зміцненні та зростанні торгових закладів, що певним чином відображалось на покращенні життя самих службовців.

Розділ 3. Дозвілля ділової еліти як вимір її професійно культурних запитів

3.1. Спортивні заняття та клуби за інтересами

XIX століття своєю чергою стає періодом, коли Київ починає ділитись не тільки на промислові галузі, а й на дозвілля «за інтересами». Купецькі верстви, що наслідували певним чином дворянство, починають організовувати так звані «клуби» у містах, де вони могли спілкуватись в неформальній обстановці, проводити своє дозвілля, чим сприяли розвитку культурного та соціального життя в місті «створюючи атмосферу культури і взаєморозуміння».⁹² Не лише ділова еліта займалась створенням клубів за інтересами, до їх розвитку були залучені і інші верстви населення, такі як: лікарі, чиновники та інші професійні групи, створюючи свої подібні асоціації.

На розвиток подібних асоціацій вплинуло зростання міського середнього класу, що включає до себе зокрема підприємців. Це стимулювало формувати нові соціальні майданчики для обміну ідеями, де клуби та асоціації стають невід'ємною частиною громадського життя, доповнюючи комунікативну функцію, яку раніше виконували газети. Р. Лінднер в своїй праці зазначає що: «газети забезпечували дистанційну комунікацію, діяльність громадських об'єднань була пронизана прямим усним спілкуванням і комунікацією тет-а-тет»⁹³, де клуби сприяли активній соціалізації нового населення різних соціальних груп в міському середовищі. Варто зазначити, що в той час, як газети мали односторонню специфіку у комунікації, взаємодія між учасниками клубів була багатосторонню, що своєю чергою не тільки збільшувало інтенсивність комунікацій, а й значно піднімало її якість та оперативність. Простими словами, спілкування ставало більше і воно виходило на новий якісний рівень.

⁹² Шандра В., Аркуша О. Україна в XIX столітті: доба модернізації / НАН України, Історії України. — Київ: Академперіодика, 2022. — С. 112

⁹³ Лінднер Р. Підприємці і місто в Україні, 1860–1914 рр. (Індустріалізація і соціальна комунікація на Півдні Російської імперії) / За ред. О.М. Доніка. – Київ–Донецьк: «Ніка», 2008. – 337 с.

В другій половині XIX століття з'явилися різноманітні дослідження науковців, що зазначали важливість фізичного здоров'я в організації людського тіла та психіки. Внаслідок чого царська влада проводить низку реформ, які впливали на покращення системи фізичного виховання. Це започаткування фізичного виховання в навчальних закладах та фізична підготовка в армії.

На межі XIX - XX століть на українських землях Російської імперії почала розвиватися культура спорту, яка ще не мала тісних зв'язків з розумінням його ролі в житті пересічного громадянина. Саме в цей час починають формуватися різноманітні організації, ліги та союзи фізичної культури, які отримали значну підтримку серед кола місцевих меценатів, які зокрема були діловою елітою міста. В.О Дзюбан, котрий дослідив роль меценатства в розвитку спорту, зазначає, що серед ділової еліти знаходяться приватні попечителі, котрі усвідомлювали значущість спорту і докладали фінансові та організаційні зусилля в його підтримку і пропаганду.⁹⁴ Серед населення міста спортом могли займатися у більшості представники буржуазії, чиновники, купці та інтелігенція, а згодом й інші прошарки населення. Створені клуби розвивали аматорський спорт, реактивні форми фізичного виховання та професійний спорт.⁹⁵

Наприкінці XIX століття одним з улюблених видів спорту киян став велоспорт. Київський дослідник Анатолій Макаров в своїй «малій енциклопедії Київської старини» зазначає, що в момент, коли в 1890 році з'явилися комфортні автомобілі, багато киян вже обзавелися велосипедами.⁹⁶ Для велосипедистів раніше не існувало належних умов, через що вони часто

⁹⁴ Дзюбан О.В. Роль меценатства в становленні та розвитку українського спорту (кінець XIX - початок XX ст.) - 32 С.

⁹⁵ Мельникова Н. Ю. История физической культуры и спорта : учебник / Н. Ю. Мельникова, А. В. Трескин ; под ред. проф. Н. Ю. Мельниковой. – М. : Советский спорт, 2013. – 119

⁹⁶ Макаров А. Н. Малая энциклопедия киевской старины. 2-е изд. - К.: Довіра, 2005. - 62 С.

були притиснені різноманітними заборонами керування в громадських місцях та потрапляли в ситуації, коли були навіть затримані під варту.

З дослідження О.Л. Вільшанської щодо реклами на рубежі XIX - XX ст., відомо, що велосипеди обходились їх власникам дорого. «Велосипеди - новинка сезону 1900 р. - “Київленд” з вільним колесом коштували - 160 руб., “Ремблер” - 125 руб.»⁹⁷, що свідчить про статус спільноти, що могла дозволити собі подібну «розвагу».

У 1891 році було створено спільноту велосипедистів з власним клубом в «закладі штучних мінеральних вод», в якому була обладнана гарно декорована зала призначена для їзди членів клубу на велосипедах.⁹⁸ Клуб налічував 57 членів на чолі з графом А.Ф. Плятером. А в 1892 році вже був відкритий «Циклодром», де проходили змагання велосипедистів в різноманітних конкурсах. На 1912 р. в Києві існував циклодром з трибунами на 500 чоловік на вулиці Фундуклеївській.⁹⁹

Активне спортивне життя почало набирати своєї популярності і київські спортсмени, що займались катаннями на гребних та парусних шлюпках, створили для себе та однодумців київський яхт-клуб, який став гарним переходом від важкого та часом дорогого виготовлення власних шлюпок. 6 березня 1887 року на чолі з 42 засновниками був затверджений проект нового корисного закладу для літніх розваг киян. Києвознавець Віталій Ковалинський у своїй праці «Київські мініатюри» надає невеликий перелік засновників клубу, серед яких були: професор університету О.Х. Ринек, інженер шляхів сполучення М.І. Максисович, керуючий Товариством пароплавства на Дніпрі О.П. Лишневський, інженер М.П. Фабриціус, директор газового заводу М.С. Саханський, доктор Е.Ф. Функе, граф О.І. Коновніцин,

⁹⁷ Вільшанська О.Л. Реклама на рубежі XIX–XX ст. у повсякденному житті населення України / Вільшанська О.Л. // Проблеми історії України XIX - початку XX ст.. - 2006. - 12. – С. 91

⁹⁸ Макаров А. Н. Малая энциклопедия киевской старины. 2-е изд. - К.: Довіра, 2005. – 66 С.

⁹⁹ Там само. С. 66.

архітектор В.М. Ніколаєв, купці К.К. Гааз, М.В. Ріхтер та інші любителі-ентузіасти з вчених та промислових кіл Києва.¹⁰⁰

На меті клубу стало залучення населення до плавання на гребних і парусних човнах, парових суднах та сприяння клубу до допомоги їх виготовлення. Товариство купує та будує за власний рахунок гребні, парусні, парові судна та влаштовує різноманітні перегони, а також навчає плаванню, займається гімнастичними вправами та катанням на ковзанах. За десятиріччя роботи клубу було здійснено 20 827 плавань, однак окрім спортивних розваг в клубі влаштовувались бали та різноманітні святкування.

Яхт-клуб спонсорувався членами клубу, де у 1887 році при вступі сплачувався внесок в 10 рублів, що згодом був збільшений до 30 рублів за вступ, а в наступні роки 15 руб.¹⁰¹ Клуб розміщувався у північній частині Труханового острова і був відкритий для своїх поціновувачів 29 серпня 1887 року, про що було сповіщено в газеті «Киевлянин». А в зимовий час члени клубу проводили зібрання по вулиці Фундуклеївській, 10.

Окрім яхт-клубу, у 1912 році було створене громадське об'єднання київського річкового мото-клубу, що сприяло розвитку мото спорту на Дніпрі. Клуб також влаштовував різноманітні гонки, виставки, публічні лекції та надавав майстерні для ремонту та виготовлення моторних суден.¹⁰² Вищезгаданий Віталій Ковалинський також надає список засновників клубу, серед яких були: присяжний повірений В.М. Добринський, інженер-архітектор І.В. Ніколаєв, гірничий інженер О.Г. Адольф, полковник С.Ю. Любимцев, надвірний радник П.М. Крицький, бельгійський підданий В.Й. Шаль, прусський підданий Г.Г. Кірхгейм, присяжний повірений К.М. Васюхнов, ротмістр В.І. Маркевич, І.Й. Марр та інші.¹⁰³ Навіть короткий перелік прізвищ свідчить про знатне соціальне походження членів клубів. Вступні внески

¹⁰⁰ Ковалинський В.В. Київські мініатюри. Книга сьома. - К.: 2004. – 132 С.

¹⁰¹ Там само. С. 133-134

¹⁰² Ковалинський В.В. Київські мініатюри. Книга сьома. - К.: 2004. - 142 С.

¹⁰³ Там само. С. 143

обходились членам клубу в 25 рублів та по 15 рублів щорічно.

Вищезгаданий автор надає також відомість і про Київський гурток «Спорт» затверджений губернським правлінням того ж року, яке мало на меті підтримку спортивного життя у вигляді: футболу, хокею, лаун-тенісу, легкої атлетики, гімнастичних вправ, катання на ковзанах чи лижах, водного спорту та велоспорту. Розповсюдження знань відбувалось за допомоги лекцій, бесід, друкованих творів, а також навчання гімнастичним вправам. Гурток мав змагання та влаштовував різноманітні концерти, спектаклі, бали, маскаради та інші гуляння.¹⁰⁴

Однак, не дивлячись на прихильність населення до розвитку спортивної культури, царський уряд його не підтримував, тому вищі верстви населення створювали створювали закриті спортивні та напівспортивні клуби, щоб потрапити до яких потрібні були рекомендації та значні грошові внески.¹⁰⁵ У 1885 році виникає «Київське товариство охочих до кінного бігу», а у 1888 «Київське скакове товариство».

Окрім вищезгаданих працювали «Київський гурток парусників», «Польський гурток гребного та вітрильного спорту» та «Київський річковий мотоклуб».

Піковою подією у розвитку спортивної культури стала Всеросійська промислова та сільськогосподарська виставка що відбулася одночасно з Першою Російською олімпіадою в 1913 році, де в додатковій програмі були гребні і парусні гонки, а до основної олімпійської програми: легка атлетика, марафонський біг, гімнастика, плавання, футбол, боротьба, фехтування, підняття гирь, кінні-, вело- та мотогонки.

Для тих хто цікавився не лише спортом було відкрите «Київське шахове товариство» у 1900 році та «Київський клуб автомобілістів» у 1904 році. Київський клуб автомобілістів розташовувався на Фундуклеївській вулиці, а

¹⁰⁴ Там само. С. 144

¹⁰⁵ Рибаків М. О. Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва.- К.: «Кий», 1997.- 327 с.

згодом на Хрещатику і приймав до себе всіх охочих сплатити вступний членський внесок в 25 рублів та щорічний 50 рублів. Метою клубу було зближення поціновувачів автомобільної та моторної їзди, клуб створювався для вдосконалення їзди, а також для розповсюдження автомобілів та моторних самокатів.

3.2. Участь в громадських об'єднаннях та благодійність

У післяреформений період широка маса ділової еліти була зконцентрована на накопиченні власного капіталу, зосереджуючи свою увагу виключно на зароблянні коштів будь-яким способом. Цей період запам'ятався в історії низькою заробітною платою, експлуатацією робочої сили, важкими умовами праці та постійним знаходженням купця на своєму робочому місці, аби зароблені прибутки конвертувались в розвиток їх підприємств. Широке коло купців було позбавлене якісного громадського життя за браком часу. У цей період благодійність радше була винятком, ніж закономірністю.

Однак нове покоління, що сформувалось на межі XIX - початку XX століття, наділене освітніми знаннями, почало будувати дещо більше, ніж розвиток підприємництва виключно для нагромадження власного капіталу. Молоде покоління, що у більшості вже виходило з купецького стану, на відміну від їх батьків, були зацікавлені у стабілізації навколишнього соціального середовища, в якому вони будуватимуть власну справу або розвиватимуть вже існуючу. В цей період помітно починає розвиватись на широкий загаль благодійність та громадські об'єднання, що стануть основою нової системи соціокультурних цінностей.¹⁰⁶

Громадське життя розвивалось за рахунок благодійних, професійних, наукових та розважальних об'єднань в яких важливу роль відігравала ділова еліта Києва. В даному розділі мова піде про громадські об'єднання та благодійність окремих меценатів.

¹⁰⁶ Донік О.М. Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.). - К.: Інститут історії України НАМ України, 2008. - 185 с.

Сучасний історик Олександр Донік говорить про «благодійність», як про діяльність завдяки якій громадські та приватні ресурси добровільно надавались власниками для допомоги соціально незахищеним групам людей, для вирішення суспільних проблем та поліпшення умов громадського життя.¹⁰⁷ Тобто, благодійність була спрямована не тільки на надання та поліпшення умов бідного прошарку населення, а й на задоволення різноманітних культурних, професійних та суспільних потреб.

Через збільшення чисельності населення Києва у другій половині ХІХ століття, а відповідно і його представників, що потребували соціальної опіки, створювались благодійні громадські об'єднання. Вони поділялись на дві категорії: одні існували на об'єднані гроші всіх прошарків населення, а інші – на особисті кошти однієї, або декількох заможних сімей.¹⁰⁸

Одним з таких об'єднань були Сулимівські благодійні заклади, про які згадує у своїй книзі «Меценати Києва» В. Ковалинський.¹⁰⁹ Вони відкрились 23 вересня 1859 року та функціонували до 1919 року. В закладах були розміщені притулки для вдів, пансіони для малозабезпечених дітей, збудований Свято-Троїцький чоловічий монастир, курси креслення та малювання для ремісників, школа рукоділля, столові для безкоштовних обідів, лікарні та інші. Заклади постійно розвивались і навіть розширювали площу. Так в 1971 році були відкриті додаткові будинки для бідних на 55 житлових кімнат. Заклади постійно підтримувались благодійниками, які як повністю утримували або відкривали окремі заклади, так і вносили поодинокі пожертви за потреби. До складу перших входили, наприклад, Н.А і Ф.А. Терещенко та Р.Ф. Штейнгель¹¹⁰, які відкрили три столові на території закладів та купець 1 гільдії І.А. Безак, що взяв на себе всі витрати на відновлення закладів після пожежі 1868 року. До другого типу – С.І. Хрякова, яка пожертвувала два пуди

¹⁰⁷ Донік О.М. Купецтво України в імперському просторі (ХІХ ст.). - К.: Інститут історії України НАМ України, 2008. - 199 с.

¹⁰⁸ Ярон С.Г. Київ у 80-х роках. Спогади старожила - К.: Варто., 2017 - 274 С.

¹⁰⁹ Ковалинський В. Меценати Києва - К.: Северин-Пресс; Кобза, 1995. – 63 С.

¹¹⁰ Там само. С. 72

цукру та К.Г Михайлов, який пофарбував дах і паркан, та інші.¹¹¹ До 1913 року в склад Київського благодійного товариства входили 16 милосердних установ.

О. Донік, що досліджував благодійність в Україні, надає дані за якими станом на 1913 рік у Києві налічувалося 86 благодійних організацій, серед яких 47 надавали допомогу бідним, малолітнім та людям похилого віку, 15 – скаліченим та хворим, а 24 – незаможним учням.¹¹²

Фокусом інших громадських благодійних об'єднань було «підкування про: сліпих, глухонімих, народної тверезості та інші. А також об'єднання покровительства над людьми, що відбули покарання, об'єднання з надання медичної та матеріальної допомоги бідним породіллям, об'єднання попечительства над бідними робочими-євреями і подібні до них».¹¹³

Окремими представниками ділової еліти Києва засновувались лікарні, учбові заклади, притулки, споруджувались церкви, та надавались фінансування культурно-мистецьким закладам. Серед них особливо виділялись родини: Дегтярьових, Попових, Терещенків, Бродських.

Найбільшим одноразовим пожертвуванням відомий купець М. Дегтярьов. Після своєї смерті він заповів Києву всі свої статки у вигляді 2 мільйонів рублів готівкою та нерухоме майно. Сергій Ярон, київський журналіст, що мешкав у місті в кінці XIX століття, в своїх спогадах зазначає, що купець заповів побудувати богодільні та притулок на 660 чоловік, який по факту реалізації виявився втричі більшим.¹¹⁴ За життя купець також опікувався бідним населенням, жертвував на богодільні, збудував вдовин дім на 100 чоловік та наділяв їх власним капіталом в 100 тисяч рублів кожен. Жертвував також і на професійні заклади у вигляді будинку Купецького зібрання, яке за кінцевим рахунком було ним розглянуте як комерційний проєкт, за який він отримав назад вкладені кошти та навіть зміг заробити. Відомий за життя своїм

¹¹¹ Там само. С. 68

¹¹² Донік О.М. Благодійність в Україні (XIX – початок XX ст.) / Донік О.М. // Український історичний журнал. - 2005. - № 4. - С. 169

¹¹³ Ковалинський В. Меценати Києва - К.: Северин-Пресс; Кобза, 1995. – 63 С.

¹¹⁴ Ярон С.Г. Київ у 80-х роках. Спогади старожила - К.: Варто., 2017 - 282 С.

скнарством, яке проявлялось навіть в ситуаціях де за 5 копійок потрібно було торгуватись до нескінченності, після смерті М. Дегтярьов здивував киян своєю щедрістю¹¹⁵ та згодом був удостоєний звання почесного громадянина Києва.¹¹⁶

Сім'я Попових відома своїм благодійним вкладом у розвиток лікарень, які не дивлячись на велику благодійну діяльність наприкінці ХІХ століття все ще були у дефіциті. У 1887 році сім'єю була відкрита очна лікарня їх імені, що забезпечувалась капіталом в 100 тисяч рублів.¹¹⁷ Якою в перший рік відкриття скористалися близько 1500 чоловік.

Видатними благодійниками була і сім'я Терещенків, котра не тільки пожертвувала великі суми коштів на різні благодійні і культурні установи, а й була єдиним спонсором відкриття благодійних закладів. На їх рахунок: дитячий притулок, безкоштовна лікарня для різноробочих, нічліжний притулок на 500 чоловік, міські училища, чоловіча та жіноча торгові школи, на які окремо виділялись кошти на утримання та стипендії.

Серед благодійників поширеною була далекоглядність і ефективність у використанні грошового ресурсу. Капітали не просто одноразово виділялись на певні цілі, а вкладались у фінансові установи для накопичення відсотків з інвестицій і їх подальшою реалізацією на об'єкт благодійної діяльності. Прикладом такого підходу може слугувати благодійність сім'ї Бродських. Збудована за рахунок І.М. Бродського лікарня на Лук'янівці утримувалась за рахунок відсотків від вкладеного недоторканого капіталу в 50 тисяч рублів та від доходів з бані купленої задля цього.¹¹⁸

Благодійність була важливим елементом для суспільного визнання самого мецената та його родини. Благодійні ініціативи висвітлювались пресою, визнавались суспільством та представниками тогочасної влади, що прямо чи опосередковано впливало на розвиток підприємницької діяльності.

¹¹⁵ Там само. С. 282

¹¹⁶ Водотика Т. Почесні громадяни міста Києва. 1872-1917 / Видавництво «Сучасний письменник», 2019. - 75 с.

¹¹⁷ Ярон С.Г. Київ у 80-х роках. Спогади старожила - К.: Варто., 2017 - 277 С.

¹¹⁸ Ковалинський В. Меценати Києва - К.: Северин-Пресс; Кобза, 1995. – 164 С.

Щоб уникнути ідеалізації благодійної діяльності, варто зазначити, що її мотивацією не завжди був внутрішній поклик мецената. Можна навести приклад Ізраїля Марковича Бродського, який зазначав, що: «Я даю не тому, що мені хочеться давати, а тому що розумію, що потрібно давати».¹¹⁹ Разом або навіть замість морально-етичних причин благодійність була зумовлена й практичною необхідністю. Так на тлі кризи, яку переживала цукрова промисловість в кінці XIX століття, постала гостра необхідність у створенні навчального закладу, що зміг би випускати затребуваних спеціалістів на посади технологів та керівників промислових підприємств. Так за рахунок благодійників Николи Терещенка (150 тис. руб.), Лазаря Бродського (100 тис. руб.), Якова Епштейна (45 тис. руб.), а також Київської міської думи (300 тис. руб.), Київського біржового комітету (72 тис. руб.) та інших фундаторів, якими стало 84 особи та установи, було відкрито Політехнічний інститут.¹²⁰ Дану подію, як і інші великі благодійні проекти, було також висвітлено в газеті «Киевлянин», в статті за 24 лютого 1898 року, було висвітлено імена меценатів та установ, що пожертвували кошти на облаштування інституту в проміжок часу з 1 листопада 1897 року по 21 лютого 1898 року, на загальну суму 493 859 руб.¹²¹ Також газета на тему пожертвувань на інститут випускає статті 29 листопада 1898 року¹²², 28 лютого 1899 року¹²³ та 18 січня 1902 року, де в останній зазначає список всіх пожертвувань, що були надіслані до 15 листопада 1902 року, загальна сума яких становила 1, 000, 374 руб 53к.¹²⁴

Благодійна діяльність приймала й інші форми: лотереї, аукціони, платні гуляння, прямі пожертвування бідним.¹²⁵ Газета «Киевлянин» також, періодично, у більшості перед святами (такими, як Різдво) публікувала статті в яких зазначається інформація про проведення «Лотерей-аллегри», які

¹¹⁹ Ковалинський В. Меценати Києва - К.: Северин-Пресс; Кобза, 1995. – 63 С.

¹²⁰ Водотика Т. Почесні громадяни міста Києва. 1872-1917 / Видавництво «Сучасний письменник», 2019. - 136 с.

¹²¹ Київлянинь. – 1898. – 24 февр. (No 55). – С. 3

¹²² Київлянинь. – 1898. – 29 ноябр. (No 330). – С. 3

¹²³ Київлянинь. – 1899. – 28 фев. (No 59). – С. 4

¹²⁴ Київлянинь. – 1902. – 18 ноябр.. (No 18). – С. 3

¹²⁵ Ковалинський В. Меценати Києва - К.: Северин-Пресс; Кобза, 1995. – 149 С.

збирали кошти на різні потреби. Це були лотереї, що розігрувались на різноманітних заходах, де участь починалась одразу після купівлі квитка. Так, наприклад у випуску за 28 грудня 1898 року¹²⁶, було розміщене запрошення від Київського Благодійного Товариства на одну з лотерей в приміщенні Купецького зібрання, для збору коштів на потреби бідних. На даній події меценати жертвували свої коштовні речі на зазначені благодійні цілі.

Загалом газета мала колонку під назвою «Пожертвования», в якій висвітлювала благодійну діяльність в місті зі згадуванням імен, незалежно від суми пожертвування. Так 7 червня 1898 року в газеті була надрукована невелика колонка під назвою «Бедствующая семья»¹²⁷, де звернена увага на сім'ю київської міщанки Софії Шнейдер, яка знаходилась у скрутному фінансовому становищі. Вже 12 червня в колонці «пожертвования» було зазначено, що для родини Шнайдер від Н.А Яковлева та Г. Яковлева було пожертвувано 15 рублів допомоги.¹²⁸ За даними алфавітного довідника А.Третьякова, Н.А Яковлев та Г. Яковлев були купцями 2 гільдії.¹²⁹ Цей та інші приклади свідчать про те, що київська спільнота кінця XIX століття сприймала благодійну діяльність, як суспільну норму, а газети в свою чергу слугували не лише як джерело інформації, а й як важливий інструмент мобілізації громадських зусиль на користь вирішення благодійних суспільних проблем. Газети ставали джерелом популяризації, обізнаності та мотивації для заохочення вирішення суспільних проблем за рахунок благодійності.

¹²⁶ Київлянинъ. – 1898. – 28 дек. (№ 357). – С. 3

¹²⁷ Київлянинъ. – 1898. – 7 июля (№ 155). – С. 3

¹²⁸ Київлянинъ. – 1898. – 12 июля (№ 160). – С. 3

¹²⁹ Третьяков А.П. Киевские купцы.: науч.-популярн. издание/Аркадий Третьяков. - К.: ЛАТ & К, 2020. - 755-756 с.

3.3. Задоволення художньо-естетичних смаків

Період індустріалізації слугує відправною точкою започаткування дозвілля міського населення. Зокрема в Києві започатковується створення зон для загального відпочинку, таких як парки, бульвари, міські сади та сквери¹³⁰.

Київ з другої половини ХІХ століття перетворюється на місце, в якому з'являється чітко виражене світське життя, що є втіленням культурної трансформації, яка в той час відбувалася в місті і зазначається істориками, як знак модернізації та змін соціальних наративів.

На створення такого явища як «дозвілля» значним чином вплинула офіційна регуляція вільного часу населення, як зі сторони держави, так і зі сторони самих підприємців, що включала в себе чіткі правила щодо вільного часу зовнішньо через законодавчі ініціативи та внутрішньо через трудову політику самих підприємств. Цей період в Російській імперії припав на 80-ті та 90-ті роки ХІХ століття, коли держава випустила закон 1886 року про розподіл робочого часу для жінок і дітей та 1897 році була випущена регламентація про обмеження робочого часу в фабрично-заводській галузі.¹³¹ Це були державні зусилля, що вперше торкнулися цього напрямку в доповнення до угод між роботодавцями та працівниками.

На межі ХІХ та ХХ століть, Київ набуває особливої атмосфери, місто стає повне жвавості та гостинності. Київ починає вибудовувати міські вулиці, які створюють інфраструктурну базу, що в собі обов'язковим чином налічує місця дозвілля для містян. Однією з таких вулиць стає Хрещатик, яка особливо в літні місяці набуває свого шарму: «Влітку на Хрещатику в кафе сиділи люди прямо на вулиці, пили каву або їли морозиво. Я дивився на них із заздрістю та

¹³⁰Шандра В., Аркуша О. Україна в ХІХ столітті: доба модернізації / НАН України, Ін-т історії України. — Київ: Академперіодика, 2022. — 209с

¹³¹ Там само. С. 113.

захопленням»¹³², згадує єврейський письменник І. Еренбург. Згадуючи тогочасний Київ він захоплювався легкістю та відкритістю киян, а місто стало яскравим представником гостинності та легкості. Хрещатик також славився не тільки, як комерційний центр, з великою кількістю магазинів, а й розвитком культурного життя міста. Друга половина XIX століття - це той період, коли торговельний простір перетворюється на місце для соціально спілкування та культурних заходів. За путівником Ф. Ернеста в другу половину XIX століття Хрещатик містить на собі «найкращі кіно, низку театрів, клуби... книгоспілку та інститут Мик. Лисенка»¹³³, що додає вулиці культурно-освітнього характеру. Магазины на головній вулиці Києва стають осередком проведення лекцій, літературних вечорів та музичних виступів, що як наслідок робить вулицю центром міського життя, де торгівля стає міцно поєднаною з культурою.

Осередком культурного дозвілля, в Києві стає театр, як один з виразних прикладів масового дозвілля, що дозволяє чітко розділити соціальні групи відвідувачів. В Театрі фабричні робітники та дрібні торговці розміщувались на недорогих місцях на балконах, в той час як середній клас (яким була «ділова еліта») віддавав перевагу дорожчим місцям біля сцени. Як зазначено у праці «Живучи в модерному місті: Київ кінця XIX - кінця XX століть»: «театр був своєрідним вікном до життя привілейованих класів, путівником до добрих манер і поважної поведінки»¹³⁴ та перетворюється не тільки на культурний простір, а й займає велике значення серед комерції, стаючи простором для підприємницьких кіл, що об'єднує публічне життя з особистісним інтересом.

Ділова еліта Києва була відданою прихильницею театрального життя, в той час, як воно перетворилось з місця простого розважального відпочинку на

¹³² Мошенський С. Финансовые центры Украины и рынок ценных бумаг индустриальной эпохи - Лондон.: Xlibris, 2014. 23 с

¹³³ Київ: Провідник / за ред. Ф. Ернста ; передм. С. Білокінь. - 2-ге вид., стер. - Харків : Видавець Олександр Савчук, 2022.- 381 с.

¹³⁴ Живучи в модерному місті: Київ кінця XIX - кінця XX століть / Упор. О. Бетлій, К. Диса, О. Мартинюк. - Київ: АУХ І АІТЕРА, 2016. - 119 с.

справжню культурну інституцію. Якщо раніше міські купці та їх приказчики були рідкими відвідувачами театру, вважаючи непристойність даної розваги, то згодом з розвитком театрального життя почали активно включатись вважаючи його цінним джерелом освіти та культури. Одним з яскравих поціновувачів театрального життя, був автор «Спогадів Старого Грішника» О. В. Паталеев, що був купцем другої гільдії. В Спогадах зазначається, що «Театру він віддавав всю свою увагу і все своє дозвілля»¹³⁵, більше того, він не тільки відвідував театральні вистави, а й брав активну участь у розвитку театральної діяльності, безкоштовно забезпечуючи біржовий зал для театральних вечорів та концертів, даючи у користування свій власний рояль. Купець активно запрошував не тільки відомих на той час акторів, але й акторів-аматорів, що свідчить про важливість розвитку театру в його житті, завдяки чому були зібрані повні зали.

Серед величезних поціновувачів, Паталеев згадує і власника друкарні Степана Васильовича Кульженко, який був завзятим шанувальником опери. Чисельні обов'язки, що були пов'язаними з керуванням його типографії, він завжди знаходив час на театр. Степан Кульженко не тільки відвідував театральні вистави, а й заводив тісні дружні стосунки з артистами.¹³⁶ Саме це вказує на його глибоку пристрасть до театру та особисту прихильність до цієї сфери.

Гарним прикладом відвідування діловою елітою театру став і булочник Крихгейм, який захоплювався творчістю свого вже знайомого артиста Барцала, відвідуючи його вистави не тільки з сім'єю, а й залучаючи до театру своїх працівників: «На його бенефіс брав завжди п'ять-шість лож поруч. У цих ложах розміщувалась вся родина Крихгейма, його родичі та його численні пухкі гарненькі магазинні продавщиці.»¹³⁷ Артист Барцал завоював

¹³⁵ Паталеев О. В. Старий Київ: Зі спогадів Старого Грішника / упор., вст. ст., прим., добір іл. О. М. Друг. - Вид: 2-те, випр. - К.: Либідь, 2013. - 71 с

¹³⁶ Там само. С. 93

¹³⁷ Там само. С. 94

прихильність великої кількості киян, які під час його виступів збирали повні зали.

На початок ХХ століття у Києві функціонує близько 7 театрів, таких як: Соловцова, Бергоньє, оперний театр, Троїцький і Лук'янівський народні будинки, де проходили вистави, Народний театр у Контрактовому будинку та Малий театр О. М. Крамського на Хрещатику¹³⁸, театральна сцена яких задовольняла широкий спектр культурних інтересів містян та гостей міста, основною публікою якої залишалася велика кількість ділової еліти міста.

Крім вищезгаданих театрів, варто сказати про головний цирк міста, відомий за назвою «Гіппо Палас», який був єдиною двоповерховою будівлею цирку у всій Європі. Цирк мав особливе вміння перетворювати свою арену в партер глядацького залу, на сцені якого відбувались не тільки акробатичні та циркові номери, а й концерти відомих російських та Європейських виконавців.¹³⁹

В період, коли театри закінчували свої сезони і кияни залишалися без великої кількості розваг, зазвичай це відбувалось на початку літнього сезону, з'являлись сади. Одним таких садів був відомий на все місто «Шато де Флер», який користувався неабиякою популярністю серед городян. Сад мав у собі: кафешантан, буфет та літні сцени для театральних труп. В святкові дні в саду влаштовувались феєрверки та співали хори з оркестрами. Задоволення, відвідати такий сад було не з дешевих, за вхід кияни платили 40 копійок¹⁴⁰, що вказує на статус публіки, що відвідувала даний сад. Іншим місцем для культурної розваги та соціальної взаємодії місцевої еліти слугував будинок купецького зібрання. Німецький історик Райнер Лінднер зазначає, що купецькі клуби стали: «Центрами такого регулярного

¹³⁸ Рибаків М. О. Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва.- К.: «Кий», 1997.- 271с.

¹³⁹ Анисимов А. Скорбное бесчувствие / Александр Анисимов. - К.: Скай Хорс, 2010. - 28 с.

¹⁴⁰ Там само, 18 с.

професійного спілкування й обміну.»¹⁴¹ В розпорядженні купецького будинку був літній театр, де щовечора грав струнний оркестр. На подібні концерти могли потрапити всі охочі, що могли сплатити 30 копійок за вхід, однак всі розваги, що проходили в самому будинку були виключно для членів клубу, якими була наша ділова еліта.¹⁴² Це були бали, маскаради, театральні вистави, концерти, танцювальні, музичні та літературні вечори, а також гра в азартні ігри та більярд.¹⁴³ Як зазначає О. Анісімов, що «на відміну від Садів із масою безкоштовних проходів у парканах, за відвідування концерту у Купецькій залі платили великі гроші.»¹⁴⁴

На противагу «інтелігентному», культурному театральному життю в Києві стають азартні ігри, такі як карти.

Різноманітні створені в той час російські клуби, заявляли про високі ідеали та цілі, які спонукали до їх створення. Однак за свідченнями Паталєєва, в своїх спогадах про тогочасний Київ можна побачити і іншу думку з приводу важливості створення таких клубів. «Нічому не вірте, це вся брехня. У більшості російських клубів мета одна і та ж - карти, карти та карти.»¹⁴⁵, - з долею сарказму писав купець про реальний стан справ у багатьох клубах, де заявлені ідеали, що прописані в статутах певним чином покривають пристрасть міського населення до азартних ігор.

Голова міністрів Російської імперії С. Ю Віте в своїх згадках теж підтверджує любов найзаможніших киян до карткових ігор. Він з певною долею критики висловлюється про одного з головних капіталістів Південно-

¹⁴¹ Лінднер Р. Підприємці і місто в Україні, 1860–1914 рр. (Індустріалізація і соціальна комунікація на Півдні Російської імперії) / За ред. О.М. Доніка. – Київ–Донецьк: «Ніка», 2008. – 339 с.

¹⁴² Там само. С. 343.

¹⁴³ О. М. Донік Станові та представницькі Об'єднання купецтва України наприкінці XIX - на початку XX ст. - Київ: Проблеми історії України XIX-XX ст. - Випуск XVI. - 170 с.

¹⁴⁴ Анисимов А. Скорбное бесчувствие / Александр Анисимов. - К.: Скай Хорс, 2010. - 28 с.

¹⁴⁵ Паталєєв О. В. Старий Київ: Зі спогадів Старого Грішника / упор., вст. ст., прим., добір іл. О. М. Друг. - Вид: 2-те, випр. - К.: Либідь, 2013. - ? с

Західного краю - Лева Бродського, як про розумного співрозмовника, але зовсім не освіченого, який значну частину свого життя проводив на зарубіжних курортах за великою грою в карти, та іноді не дуже успішною, про що свідчать ось такі згадки: «Ще днями у мене був один пан, котрий приїхав із Ніцци? Я запитав його, хто там є з Росії? І він відповідав: що там є Лев Бродський і що він на його очах упродовж якогось тижня програв 600 тисяч франків»¹⁴⁶ Цей епізод нам показує не тільки рід «дозвілля» місцевої ділової еліти Києва, а й розбіжність у поглядах між старими цінностями та новим способом життя, що набирив популярності у тогочасних еліт.

Однак, гра в карти не завжди закінчувалась добре, О. В. Паталеев у своїх спогадах зазначає, що часто молоді люди з благополучних сімей, які мали великі фінансові можливості повністю занурювались у карткові розваги і згодом дуже стрімко втрачали всі свої статки гублячи цим своє життя. Він про це говорить так: «Молодь, молоді поміщики і купецькі синки, що отримали у спадок цілі статки, заблищавши на короткий час яскравим феєрверковим світлом, швидко згасали, скочуючись вниз по похилій площині.»¹⁴⁷

Важливим елементом дозвілля ділової еліти Києва, стали готелі, ресторани та кафе міста, що в період індустріалізації відкривались на кожному кроці. Для дослідження дозвілля, нам цікаві саме ресторани, що розміщувались при готелях. Ресторани стали місцями де ділова еліта могла відпочити, наприклад, граючи в більярд.

Одним з таких місць був готель «Люнівер» ресторан якого у вечірний час перетворювався на кафе-шантан з постійною грою у більярд. «При ресторані було влаштовано велику світлу більярдну залу з великими вікнами у двір. У ньому було розміщено п'ять віденських більярдів, гра на яких відбувалася цілодобово»¹⁴⁸, основна аудиторія яких - це заможні верстви населення, так як

¹⁴⁶ С. Ю. Витте Воспоминания, т.1 ст 179

¹⁴⁷ Паталеев О. В. Старий Київ: Зі спогадів Старого Грішника / упор., вст. ст., прим., добір іл. О. М. Друг. - Вид: 2-ге, випр. - К.: Либідь, 2013. - 55 с

¹⁴⁸ Там само. С. 26-27

задоволення від гри в більярд обходилась в великі суми грошей, які досягали 150–200 рублів за гру. Іншим закладом, був ресторан «Валгалла», який славився своїми більярдами, що з'явилися вперше в Києві, і був популярним серед банківських службовців.

Ресторани слугували діловій еліті не тільки, як зони відпочинку та задоволення кулінарних бажань, а й як місця їх культурних та бізнес-зустрічей. Ресторани нагадували, так звані, клуби за інтересами, де збирались різноманітні верстви населення, як для інтелігентного та духовного спілкування, так і слугували середовищем ділового життя: «тут же, у ресторанах, проводилися мільйонні операції між діловими людьми – келих шампанського міг таку операцію прискорити або спростити»¹⁴⁹ Одним з популярних серед «ділової еліти» міста була кав'ярня «Семадені», яка стала улюбленим місцем для заключення біржових угод, через її розміщення в будівлі Дворянського банку. За згадками письменника К.Г. Паустовського, який мешкав в Києві перед Першою світовою війною, в кав'ярні стояли мармурові столики, які були повністю списаними цифрами про прибутки та збитки біржовиків, які були щоденними гостями в закладі.¹⁵⁰ Для привернення уваги саме «ділової еліти» власник закладу випишував журнали, аби відвідувачі могли приходити почитати свіжу пресу, таку як: *Independens Belge*, *Nord*, *Gazeta Polska*, *Allgemeine Zeitung*, «Санкт-Петербурзькі новини», «Київській телеграф» та інші. В цей момент заклади ставали так званими «інформаційними центрами» де відвідувачі могли дізнатись останні новини.

¹⁴⁹ Дьяченко Р.В. Готельно-ресторанні заклади Києва епохи модерну: культурно-мистецький контекст // Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури. 2014. Вип. 33. С. ст 173

¹⁵⁰ Мошенський С. Финансовые центры Украины и рынок ценных бумаг индустриальной эпохи - Лондон.: Xlibris, 2014. 59-60 с.

Іншим чинником привернення уваги ставали спеціальні пропозиції для відвідувачів, такі як абонементи на бізнес-ланчі. «три страви – 9 рублів, чотири страви – 12 рублів, п'ять страв – 15 рублів»¹⁵¹

Журналіст та історик Олександр Анісімов в своїй праці наводить статистичні дані за 1913 рік, за якими в Києві налічувалось більше семидесяти ресторанів та шістдесят сім кафе-кондитерських¹⁵², найфешенебельніші з котрих розміщувались при першокласних готелях.

Готелі, яких на момент 1901 року в Києві налічувалось 64¹⁵³, мали різноманітні послуги та місця відпочинку, аби кияни та гості міста комфортно проводили час приїжджаючи саме до них. Це були різноманітні концерти, виступи відомих артистів, смачна «фешенебельна» їжа, з'являлася гаряча вода та ванні кімнати. Однак кияни продовжували надавати перевагу баням.

Місто налічувало декілька бань, таких як: банні заклади Бубнова, бані пані Бугаєвої, однак одними з найкращих в місті вважались «Бані Міхельсона», котрі своїм виглядом нагадували «дворянський стиль» з мармуровим басейном та заможними номерами. У своїй більшості це були бані для заможних киян, так як кияни сплачували 15 копійок на годину, за користування ними¹⁵⁴.

Новим видом дозвілля, яке змінило розуміння киян щодо проведення свого вільного часу став - кінематограф. Кінематограф став видом масового дозвілля, як раніше театр, однак не мав розділу на багатих і бідних, однак у

¹⁵¹ Анатолій Гуменюк Розвиток Ресторанної справи та системи закладів громадського харчування у містах правобережної України впродовж 1861–1914 рр. Історичні науки Том 29 ст 193

¹⁵² Анисимов А. Скорбное бесчувствие / Александр Анисимов. - К.: Скай Хорс, 2010. - 13 с.

¹⁵³ Дьяченко Р. В. Готельно-ресторанні заклади Києва епохи модерну: культурно-мистецький контекст // Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури. 2014. Вип. 33. С. 171–172

¹⁵⁴ Анисимов А. Скорбное бесчувствие / Александр Анисимов. - К.: Скай Хорс, 2010. - 14 с.

вищих колах визнання здобув не одразу, так як порівнювали його з місцями не зовсім культурних розваг.¹⁵⁵

Першим місцем для кінопоказів став вже відомий нам театр Бергоньє, для більш менших «ілюзій» використовували і не зовсім придатні місця, такі як: склади, крамниці, танцкласи та весільні зали.¹⁵⁶ А з 1905 року в Києві існували такі ілюзії, як: «Електробіограф» Р. Штремера, «Едісоноскоп» А.Маяновського та «Електротئاتр» у Шато де Флер.¹⁵⁷

А з розвитком кіно-прокатної індустрії, що заповонила Київ на початку ХХ ст, в 1911 році налічується вже 28 кінотеатрів що на момент 1915 року збільшується до 34 та 5 магазинів самого обладнання. За дослідженням М. О. Рибаків ми можемо назвати декілька кінотеатрів, що знаходились на Хрещатику: «Вітограф» А.В. Маяновського, «Електробіограф» Р. Штремера, «Едісоноскоп» Чарова, «Експрес Біо» А.Шанцера, кінотеатр «Увесь світ» в малому театрі Крамського, синематеатр і кінемаопера «Електріон».¹⁵⁸

¹⁵⁵ Живучи в модерному місті: Київ кінця ХІХ - кінця ХХ століть / Упор. О. Бетлій, К. Діса, О. Мартинюк. - Київ: АУХ І АІТЕРА, 2016. - 120 с.

¹⁵⁶ Там само. С. 120

¹⁵⁷ Рибаків М. О. Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва.- К.: «Кий», 1997.- 274 с.

¹⁵⁸ Там само, 276 С.

ВИСНОВКИ

В рамках дослідження було з'ясовано поставлені перед дослідженням завдання: було окреслено головні чинники зростання підприємницької діяльності у Києві наприкінці XIX - на початку XX століття та описано загальний економічний та соціальний клімат міста. Серед них були: зростання промислового підприємництва, зокрема розвиток цукрової та інших галузей, формування потужної фінансової системи, а разом з нею і фінансових установ, збільшення загальної кількості підприємств, та розширення залізничної мережі, залучення капіталів, а також інновації у виробничій та управлінській діяльності. Всі ці фактори окремо і у своїй сукупності створили сприятливі умови для ведення підприємницької діяльності і сформували надійне підґрунтя для формування і становлення ділової еліти, як нового соціального прошарку.

Було визначено склад та соціальну конфігурацію ділової еліти Києва у визначений період. Вона складалася з підприємців, банкірів, купців, торгово-промислових службовців, прикажчиків та конторських службовців. Всі ці категорії мали вагомий вплив на економічні процеси, а також на соціальне та культурне життя Києва, розвивали інфраструктуру міста. В рамках дослідження було окреслено широкий спектр професійної діяльності ділової еліти та її етнічний склад.

У третьому розділі вдалося сформуванати загальне уявлення про дозвілля київської ділової еліти. Її представники були членами клубів за інтересами, брали участь у спортивних заняттях, громадських об'єднаннях та загалом поєднували традиційні форми відпочинку разом із новими, спрямованими на задоволення фізичних, інтелектуальних і культурних потреб. Окреслено важливість і роль благодійності у житті ділової еліти Києва визначеного періоду, наведено приклади різної за своїми масштабами та мотивацією благодійних внесків та ініціатив, а також описано як це впливало на соціальну та культурну ситуацію в місті. В рамках дослідження також визначено, що серед важливих аспектів дозвілля ділової еліти були й задоволення художньо-

естетичних смаків, залученість до театральної діяльності, відвідування музичних концертів, художніх виставок тощо. Це зокрема сприяло культурному піднесенню Києва.

Загалом дослідження ділової еліти Києва кінця ХІХ - початку ХХ століття дозволило глибше зрозуміти, які відбувались економічні, соціальні та культурні процеси в самому місті, а також як діяльність та дозволя представників еліти впливала на них. Активна участь у цих ключових аспектах життя Києва, а також високі професійні та культурні стандарти сприяли зміцненню та формуванню нових соціальних зв'язків, розвитку міської спільноти, а також формуванню культурного, соціального та економічного ландшафтів Києва у визначений період.

Список використаних джерел і літератури:

Джерела (опубліковані):

1. Київ: Провідник / за ред. Ф. Ернста; передм. С. Білокінь. - 2-ге вид., стер. - Харків: Видавець Олександр Савчук, 2022.– С. 91
2. Паталеев О. В. Старий Київ: Зі спогадів Старого Грішника / упор., вст. ст., прим., добір іл. О. М. Друг. - Вид: 2-ге, випр. - К.: Либідь, 2013. – С. 55
3. Ярон С.Г. Київ у 80-х роках. Спогади старожила - К.: Варто., 2017 – С. 60
4. Абоимов, Д. В. Приказчик и купец: Справочная книга для приказчиков и их хозяев, заключающая в себе необходимые для них сведения. Самара: Типография Н. А. Жданова, 1895. – С. 117
5. Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Волынской, Подольской губерниям / М. В. Довнар-Запольский. – Київ, 1913. – С. 30
6. Витте С. Ю. Воспоминания, т.1 – С. 179
7. Киевлянин: лит. и полит. г-та Юго-Запад. края. - Киев, 1864

Література:

1. Анисимов А. Скорбное бесчувствие / Александр Анисимов. - К.: Скай Хорс, 2010. – С. 14
2. Бацак Н.І. Корпоративне самоврядування професійних громад у комерційній сфері: принципи об'єднання, легалізація, формоутворення (друга половина ХІХ — початок ХХ ст.) // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.: Зб. наук. пр. — 2017. — Вип. 27. — С. 45
3. Боженко А. Купецтво vs дворянство: еліта м. Харкова у другій половині ХІХ ст. – на початку ХХ ст. / А. Боженко // Місто: історія, культура, суспільство. Е-журнал урбаністичних студій. - 2017. - № 2. - С. 39

4. Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) / Відп. ред. О. П. Рєєнт. – К.: Інститут історії України НАН України, 2019. – С. 175
5. Вільшанська О.Л. Реклама на рубежі XIX–XX ст. у повсякденному житті населення України / Вільшанська О.Л. // Проблеми історії України XIX - початку XX ст.- 2006. - 12. – С. 91
6. Водотика Т. Почесні громадяни міста Києва. 1872–1917 / Видавництво «Сучасний письменник», 2019. – С. 75
7. Гуменюк А. Розвиток Ресторанної справи та системи закладів громадського харчування у містах правобережної України впродовж 1861–1914 рр. Історичні науки Том 29 – С. 193
8. Гуржій І. О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVII ст. до 1861 року) / АН Української РСР. Інститут історії. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – С. 105
9. Гуржій І. О., Гуржій О. І. Купецтво Києва та Київщини XVII-XIX ст. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. – С. 160
10. Гуржій О., Рєєнт О., Н. Шапошнікова Нариси з історії розвитку виробничих відносин і торгівлі в Україні (друга половина XVII — початок XX ст.). — Київ: Інститут історії України НАН України, 2018. — С. 203
11. Дзюбан О.В. Роль меценатства в становленні та розвитку українського спорту (кінець XIX - початок XX ст.) – С. 32
12. Донік О.М. Благодійність в Україні (XIX – початок XX ст.) / Донік О.М. // Український історичний журнал. - 2005. - № 4. - С. 169
13. Донік О.М. Етнічна диференціація і процеси соціально-культурної адаптації підприємців України в пореформену добу / Донік О.М. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. - 2012. - 20. – С. 98
14. Донік О.М. Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.). - К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – С. 185

15. Донік О.М. Станові та представницькі Об'єднання купецтва України наприкінці ХІХ - на початку ХХ ст. - Київ: Проблеми історії України ХІХ-ХХ ст. - Випуск ХVІ. – С. 164
16. Дьяченко Р. В. Готельно-ресторанні заклади Києва епохи модерну: культурно- мистецький контекст // Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої куль- тури. 2014. Вип. 33. – С. 171–172
17. Ієвлева В. Пам'ятки індустриального розвитку Києва, кінця 10 - першої третини 20 століття. - К.: “Прес-КІТ”, 2008 – С. 11
18. Живучи в модерному місті: Київ кінця ХІХ - кінця ХХ століть / Упор. О. Бетлій, К. Діса, О. Мартинюк. - Київ: АУХ І АІТЕРА, 2016. – С. 120
19. Ковалинський В.В. Київські мініатюри. Книга сьома. - К.: 2004. – С. 132
20. Ковалинський В. Меценати Києва - К.: Северин-Пресс; Кобза, 1995. – С. 63
21. Кругляк Б. А. Торговельна буржуазія в Україні (60-ті роки ХІХ ст. – 1914 р.) / Кругляк Б. А. // Український історичний журнал. - 1994. - № 6. – С. 75
22. Лазанська Т.І. Торговельні доми України на рубежі двох століть (1892–1914 рр.) / Лазанська Т.І. // Проблеми історії України ХІХ - початку ХХ ст. - 2001. - 2. – С. 2
23. Лінднер Р. Підприємці і місто в Україні, 1860–1914 рр. (Індустріалізація і соціальна комунікація на Півдні Російської імперії) / За ред. О.М. Доніка. – Київ–Донецьк: «Ніка», 2008. – С. 82
24. Макаров А. Н. Малая энциклопедия киевской старины. 2-е изд. - К.: Довіра, 2005. – С. 62
25. Махлай, М.Ф. Деловая элита России второй половины ХІХ – начала ХХ вв.: о критериях отбора и этническом составе. Вестник Удмуртского университета. История, №7, 2007. – С. 85–98.
26. Мельникова Н. Ю. История физической культуры и спорта: учебник / Н. Ю. Мельникова, А. В. Трескин; под ред. проф. Н. Ю. Мельниковой. – М.: Советский спорт, 2013. – С. 119

- 27.Мошенський С. Финансовые центры Украины и рынок ценных бумаг индустриальной эпохи - Лондон.: Xlibris, 2014. – С. 59–60
- 28.Рибаків М. О. Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва.- К.: «Кий», 1997. – С. 274
29. Реєнт О.П. Українське ХІХ століття: сучасні проблеми дослідження // К.: Інститут історії України НАН України – С. 38
- 30.Третьяков А. П. Киевские купцы.: науч.-популярн. издание/Аркадий Третьяков. - К.: ЛАТ & К, 2020. – 755–756 с.
- 31.Шандра В., Аркуша О. Україна в ХІХ столітті: доба модернізації / НАН України, Ін-тісторії України. — Київ: Академперіодика, 2022. – С. 161
- 32.Закірова С. Г. Особливості утворення і функціонування торгових домів в Україні у ХІХ - на початку ХХ ст. // Модерна доба. - 2015. – С. 130
- 33.Індустріалізація і соціальна комунікація на Півдні Російської імперії) / За ред. О.М. Доніка. – Київ–Донецьк: «Ніка», 2008. – С. 99